

חסימת הנתיב החברתי באוניברסיטה הפתוחה: מוסדות הניהול והמועצה להשכלה גבוהה, 1974-1987

אורי כהן

תקציר

מאמר זה דן ביבוא והטמעה של מסגרת אקדמית מבריטניה לישראל, שהובילו להקמתה של האוניברסיטה הפתוחה. זו נועדה לפעול לצמצום הפערים האקדמיים העצומים שנוצרו בארץ בין קבוצות שונות. התפתחותו והתארגנותו של מוסד אקדמי חדש זה בישראל בשנות העיצוב שלו מעלות שאלות יסוד על אודות הסולידריות החברתית והצדק במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, בייחוד בנוגע ליחסי העדות – אשכנזים למזרחים. כיצד תורגמו יחסים אלה לחלוקת הכוח והעושר הן בהתארגנות האוניברסיטאות, והן בפעילות המועצה להשכלה גבוהה ולצדה הוועדה לתכנון ותקצוב, המוסד המדינתי שאמור היה לפקח על פעילות המערכת האקדמית? מטרתו היא לדון בעקרונות הסדר החברתי והתרבותי שנוצקו למערכת האקדמית בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-20, ובזיקתם של העקרונות הללו להגדרת הזהות הפוליטית והתרבותית של האוניברסיטאות, לצד התשובות הארגוניות שניתנו לשאלות של הטרוגניות, מתח ואי־שוויון קיצוני שהפתחו באוניברסיטאות סביב סוגיות של נגישות לתארים אקדמיים. כלומר, ההשכלה גבוהה בישראל באותן שנים הייתה נתונה להישג ידם של האשכנזים, והתקיים בהן אי־שוויון קיצוני בכל הנוגע לשילוב המזרחים בלימודים באוניברסיטאות. כתוצאה מכך נמנעה מעורבותם של המזרחים בתחומים הסמליים והתעסוקתיים המרכזיים של פרופסיות אקדמיות ובפיקוח וניהול המשאבים בחברה הישראלית. טענתי במאמר זה היא כי האוניברסיטה הפתוחה לא הצליחה לצמצם כלל ועיקר את הפערים בהשכלה הגבוהה בתקופה הנחקרת, ולמעשה פעלה למיסוד ולהתמדה של המצב שבו נמנעה מקבוצות אוכלוסייה גדולות נגישות לתארים אקדמיים.

מילות מפתח: האוניברסיטה הפתוחה, אי־שוויון בנגישות להשכלה גבוהה, אשכנזים, המועצה להשכלה גבוהה, מזרחים

מבוא

האוניברסיטה הפתוחה בישראל הוקמה בשנת 1974 בעקבות אימוץ הדגם של האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה. במאמר זה אני בוחן את יישומו של דגם זה בהקשר הישראלי בהשוואה לבריטניה – שם, מקרב תלמידי המחזור הראשון שהחלו את לימודיהם בשנת 1971 נמצא

כי בשנת 1978 סיימו בהצלחה 54.3 אחוז מהלומדים את תואר הראשון. כלומר, מתוך 19,581 לומדים סיימו 10,573. 62.5 אחוז מתוכם (6,608 סטודנטים), לא היו מתקבלים לאוניברסיטאות הרגילות בבריטניה משום שלא היו להם תעודות בגרות מתאימות.¹ כלומר, בבריטניה כיוונה האוניברסיטה הפתוחה את פעילותה לשירות הפרולטריון והשכבות החלשות, שמלכתחילה סיכוייהם להשתלב במקצועות אקדמיים היו אפסיים. זה היה אתגר פוליטי ואקדמי רחב היקף שנועד לשבור את החומה החברתית והתעסוקתית – זאת שאפשרה נגישות לאוניברסיטאות 'הרגילות' בעיקר לבני מעמד הבינוני והציבה מכשול בעיקר בפני בני השכבות החלשות.²

בישראל, לעומת זה, בשנת הלימודים תשמ"ג (1982-1983) – שבע שנים לאחר תחילת פעילותה של האוניברסיטה הפתוחה באוקטובר 1976 – עמד מספר הסטודנטים שקיבלו תואר בפעם הראשונה על 41 בלבד מתוך 13,595 שלמדו במסלול האקדמי (0.003%). שנים אחדות מאוחר יותר, בשנת הלימודים תשמ"ח (1987-1988), ערב מהפכת המכללות, נמצא כי מספר הבוגרים של האוניברסיטה הפתוחה עמד על 194 מתוך יותר מ-10,000 סטודנטים שלמדו במסלול האקדמי (ראו לוחות 1 ו-2).³

1 Naomi E. McIntosh, Alan Woodley and Val Morrison, 'Student Demand and Progress at the Open University: The First Eight Years', *Distance Education*, 1, 1 (1980), pp. 37-60, Table 8: The Cumulative Proportion of Open University Student Graduating over Time, p. 51

2 על המאבק הפוליטי העיקש של ראש ממשלת בריטניה הרולד וילסון ושרת האמנויות ג'ני לי בנושא הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה ראו: Pete Dorey, "Well, Harold Insists on Having It!", *The Political Struggle to Establish The Open University, 1965-67*, *Contemporary British History*, 29, 2 (2015), pp. 241-272

3 לוח 1: מקבלי תואר ראשון מהאוניברסיטה הפתוחה בישראל במחזוריים הראשונים (1988-1982) לפי מגדר ותחום לימודים

תשס"ח 1987/8	תשס"ז 1986/7	תשס"ו 1985/6	תשס"ה 1984/5	תשס"ד 1983/4	תשס"ג 1982/3	
194	227	132	101	81	41	בסך הכול
90	107	75	64	39	28	גברים
104	120	57	37	42	13	נשים
168	180	102	73	55	31	במדעי הרוח והחברה
26	47	30	28	26	10	במדעי הטבע ומתמטיקה

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל, 1989, עמ' 642, לוח כ"ב/42: מקבלי תואר ראשון מן האוניברסיטה הפתוחה, לפי מין ותחום לימוד.

לוח 2: נרשמים למסלול האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה (1981-1989)

שנת הלימודים	סך הכול	נרשמים חדשים
תשמ"ב – 1981/2	13,595	8,772
תשמ"ה – 1984/5	12,034	6,648
תשמ"ח – 1987/8	10,853	5,376
תשמ"ט – 1989/9	11,872	6,190

מקור: שם, לוח כ"ב/41: נרשמים למסלול האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה, לפי מין, תחום ושנת לימוד.

מה היו מקורות הפער בין רמת הנגישות לתואר אקדמי בבריטניה לעומת ישראל של שנות השבעים והשמונים? כמו שיתואר בפירוט להלן, בישראל פיקחה על האוניברסיטה הפתוחה המועצה להשכלה גבוהה – הגוף הממלכתי האחראי על הכרה במוסדות להשכלה גבוהה בארץ – הן באמצעות החלטותיה והן באמצעות קונסורציום – קבוצה של פרופסורים מהאוניברסיטאות הרגילות שהמועצה להשכלה גבוהה בחרה כדי שיפקחו מקרוב על המוסד החדש. פיקוח אקדמי נוקשה זה נועד, להבנתי, לשמר את מעמדן המונופוליסטי של האוניברסיטאות והוא שהביא לידי מיסוד מסלולים 'קורסי העשרה למבוגרים' במקום המסלול להענקת תארים אקדמיים, כמו שהתקיים בבריטניה. בדיון, שיעסוק בשנים הראשונות לקיומה של האוניברסיטה – תקופת נשיאותו של פרופ' אברהם גינזבורג (1977-1987) – אעלה את השאלות אם הפיקוח והריכוזיות של המועצה להשכלה גבוהה שירת את קהל הסטודנטים שלמענו נוסדה האוניברסיטה הפתוחה?⁴ וכיצד יש לפרש אותם.

בשנת 1980 קבע פרופ' נחמיה לבציון – אז חבר המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב, ולימים, לאחר כהונתו של אברהם גינזבורג, הנשיא השלישי של האוניברסיטה הפתוחה – כי האוניברסיטה הפתוחה איננה נבחנת במספר המסיימים את לימודיהם בה או במספר התארים האקדמיים הניתנים בה, וכי פעילותה העיקרית נבחנת במעין העשרה תרבותית לחברה. וכך הסביר בטקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה:

יש להניח שבתואר האקדמי יזכו תחילה רק עשרות ואחר כך מאות מבין האלפים המצטרפים כבר לרובבות הלומדים באוניברסיטה הפתוחה. נימצא על כן שתרומתה של האוניברסיטה הזו תהיה גם בהנחלת השכלה ברמה אקדמית גם למי שלא יגיע לתואר אקדמי מלא.⁵

ואולם, על אף חזונו של פרופ' לבציון, רוב הסטודנטים שנרשמו לאוניברסיטה הפתוחה רצו שלימודיהם יובילו לתואר אקדמי ולא יהיו בגדר לימודי העשרה תרבותיים.⁶ להבנתי, וכמו שאראה להלן, אלפי סטודנטים אלה שיכלו לקבל תארים אקדמיים, הדור האבוד של הסטודנטים באקדמיה בישראל, פעלו ללא התמיכה החשובה והראויה של המסגרות

4 בתקופה הבאה, תקופת כהונתו של פרופ' נחמיה לבציון כנשיא האוניברסיטה הפתוחה (1987-1992), וליתר דיוק משנת 1990, החלה האוניברסיטה הפתוחה לקיים מיקור חוץ של התואר האקדמי – למשל מכללת רמת גן – כלומר היא הפריטה את שירותיה האקדמיים ומכרה את ההכרה של המועצה להשכלה גבוהה ואת פעילותה ליזמים שפתחו מכללות פרטיות או עירוניות. בכך נוצרו – בכל הנוגע לסטודנטים ובאישור המועצה להשכלה גבוהה – שני דגמי פעולה: הדגם הבריטי של הוראה מרוחק; ומתן שירותים של מכללה מופרטת שהתבססה על הנחיה מוגברת, כמו מכללה רגילה.

5 'טקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה 23.7.80 – דו"ח הנשיא תש"מ', ארכיון האוניברסיטה הפתוחה (להלן: א-אופ), תיק אבני דרך.

6 אסתר גודר, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי עבור יוצאי אסיה-אפריקה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1985.

הממלכתיות – המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב – שהיו אמורות לשמור על האינטרסים שלהם.

האוניברסיטה הפתוחה קמה בשנת 1974 בעקבות הדיונים שהחלו בראשית שנות השבעים, ואת שיעוריה הראשונים נתנה לסטודנטים באוקטובר 1976. במאמר זה אתמקד בהתארגנותה בשנותיה הראשונות – שנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת – סביב מוסדות הניהול הפנימיים שלה לצד מסגרות אחרות של ניהול ופיקוח שהתערבו בה ועיצבו את דרכה האקדמית. הטענה שאציב היא שבתקופה זו, שנות השבעים והשמונים, פעלה האוניברסיטה הפתוחה למימוש רעיון חדשני לסגירת פערים חברתיים בין המעמדות הנמוכים למעמד הבינוני, אבל בפועל המועצה להשכלה גבוהה וקונסורציום של האוניברסיטאות האחרות הם ששלטו בה ועיצבו את דרכה. התפיסה שהנחתה את המועצה להשכלה גבוהה הייתה להשית פיקוח מרבי על המינויים הבכירים באוניברסיטה הפתוחה מתוך שלילת כל שמץ של 'אוטונומיה מוסדית' בתחום זה. למעשה התכוונה המועצה להתמיד בשליטתה המוחלטת בכל פעולות האוניברסיטה הפתוחה ולמסד ריכוזיות ארוכת טווח שתמנע איום מכל סוג שהוא על האוניברסיטאות הרגילות שאותן ייצגה.

באוניברסיטה הפתוחה באה שליטה זו לידי ביטוי בוועדה האקדמית המייעצת, שלמעשה הייתה הקונסורציום של שליטת האוניברסיטאות הרגילות בניהול האוניברסיטה הפתוחה. בשנת 1980 הורכבה הוועדה האקדמית מ־15 פרופסורים: 14 מהם מינויים מכל המוסדות להשכלה גבוהה בישראל על סמך המלצתה של המועצה להשכלה גבוהה, ונשיא האוניברסיטה הפתוחה.⁷ ועדה דומיננטית זו התוותה את תכניות הפיתוח האקדמיות של האוניברסיטה, הייתה אחראית על שמירת הרמה האקדמית בה, לרבות מינוי הסגל האקדמי והרכב הקורסים, וקבעה את דפוסי התקנונים האקדמיים שלה.⁸ כמו שאראה, בפועל ראתה המועצה להשכלה גבוהה באוניברסיטה הפתוחה מוסד חסר יכולת מינימלית להתנהלות במציאות האקדמית הישראלית. זאת ועוד, במועצה להשכלה גבוהה גם רווחה התפיסה כי הקמתה והפעלתה של אוניברסיטה חדשנית זו מסתכמת בכך שאנשי הסגל שלה, שמספרם היה מצומצם, 'אינם עוסקים במחקר אלא נדרשים לכתוב יפה'; ולמצער, גם אם יש לאשר

7 פרט לנשיא האוניברסיטה הפתוחה – פרופ' אברהם גינזבורג – היו כל חברי הוועדה המייעצת אנשי סגל באוניברסיטאות הרגילות: פרופ' וולטר אקרמן – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; פרופ' משה גרינברג – האוניברסיטה העברית; פרופ' יעקב זיו – הטכניון; פרופ' דוד חן – אוניברסיטת תל אביב; פרופ' צבי יעבץ – אוניברסיטת תל אביב; פרופ' דוד סמואל – מכון ויצמן למדע; פרופ' שמואל ספראי – האוניברסיטה העברית; פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיכר – האוניברסיטה העברית; פרופ' שלמה קוגלמס – האוניברסיטה העברית והמדען הראשי של משרד החינוך; פרופ' מאיר רוסטמן – אוניברסיטת בר-אילן; פרופ' אריה שחר – האוניברסיטה העברית; פרופ' עוזר שילד – אוניברסיטת חיפה; פרופ' רינה שפירא – אוניברסיטת תל אביב; פרופ' דניאל שפרבר – אוניברסיטת בר-אילן.

8 'מסמכים לבקשת ההכרה', א-אופ, מסמכי הכרה – 2, עמ' 5.

9 דיון על 'דו"ח ועדת המשנה לבדיקת בקשת האוניברסיטה הפתוחה למנות פרופסורים במסגרתה', פרוטוקול ישיבה מס' (143) 13 של המועצה להשכלה גבוהה, 16.1.1983, מעמ' 9 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983).

בה מינויים בכירים, יש לעשות זאת משום שמדובר במספר אישורים קטן, חסר השפעה מהותית על ההשכלה הגבוהה בארץ.

במחקר זה אצביע על המקורות להיעדר 'אוטונומיה מוסדית' באוניברסיטה הפתוחה בתקופתה הפורמטיבית – מושג שבהקשר של אוניברסיטאות הוא בעל זיקה הדוקה ל'חופש אקדמי', שכן בשניהם מודגשת יכולתו העצמאית של המוסד לנהל את ענייניו בעצמו, ובכך לקבוע לעצמו מדיניות בתחומים של מינויים, קבלת סטודנטים, תכניות לימודים ודפוסי התקצוב. 'האוטונומיה' נתפסת כחיץ המגן על המוסדות האקדמיים מפני התערבות פוליטית בהתנהלותם הפנימית בכל הנוגע לכיווני המחקר או הבעת דעה. ההנחה היסודית בתביעה לאוטונומיה מוסדית הייתה כי כדי שהמוסדות האקדמיים יוכלו לקיים כראוי את תפקידם – כמו שמצפה מהם הקהילה התומכת בהם – הם זקוקים לחופש בחירה ולמרחב פעולה בתחומי המינויים של הסגל האקדמי וקבלתם או דחייתם של מועמדים למוסדות.¹⁰

כמו שהראיתי בהרחבה במאמר אחר, נועדה האוניברסיטה הפתוחה לפתור בעיה חברתית חמורה שהאוניברסיטאות הרגילות לא הצליחו לפתור.¹¹ ואולם כמו שאראה כאן, מי שפיקח על פעילותה ושלט בכל צומת מהותי בקבלת ההחלטות בה היו נציגיהן של אותן אוניברסיטאות בדיוק. האם בתנאים כאלה יכלה האוניברסיטה הפתוחה למלא את ייעודה ו'למלא חלל חברתי מסוים' כפי שהגדיר זאת חיים הרצוג בשנת 1979, כשהיה חבר במועצת האוניברסיטה הפתוחה ולימים (בשנים 1983-1993) נשיא המדינה, ובכך לקדם נגישות גדולה יותר של מזרחים וערבים לאקדמיה?¹²

לאחר תיאור מטרתה של האוניברסיטה הפתוחה וההתארגנות בשנים הראשונות, ניתחו דיונים בסוגיות מפתח שהתקיימו במועצה להשכלה גבוהה: ראשית תואר עמדתה של ועדת יוסף דן שבחנה את בקשתה של האוניברסיטה הפתוחה להעניק תואר ראשון, אחר כך יתוארו מוסדות הניהול והסגל האקדמי כרקע להבנת המאבק על מינוי פרופסורים ולאחר מכן יתואר המאבק עצמו: דרישותיה של האוניברסיטה הפתוחה ודיוניה של המועצה להשכלה גבוהה. בחלק האחרון אבאר את הצנטרליזם האקדמי-ממלכתי שנוצק סביב האוניברסיטה הפתוחה ואת פשרו מנקודת מבט שמשלבת אקדמיה, פוליטיקה ומעמד.

10 *Higher Education in Hong Kong: A Report by the University Grants Committee* (Oct 1996), Chapter 5: Institutional Autonomy and Academic Freedom, <https://www.ugc.edu.hk/eng/ugc/about/publications/report/hervw/ch5.html>

11 אורי כהן, "'השכלה גבוהה לישראל השנייה': שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה, 1970-1976", **עיונים**, 31 (2019), עמ' 7-59.

12 פרטיכל משיבת מועצת האוניברסיטה, מסמכי הכרה – 2, 22.5.1979, א-אופ.

המשימה: 'למלא חלל חברתי'

מה היה 'החלל החברתי המסוים' בלשונו של חיים הרצוג – מי שהיה שותף בכיר בהגדרת מטרותיה ויעדיה של האוניברסיטה הפתוחה בשנות השבעים והשמונים – שאותו נועד לפתור המוסד החדש? בדיוני ועדת החינוך של הכנסת בדצמבר 1974 עלה מדיווח של ד"ר דוד הרמן, מנהל המכינה הקדם-אקדמית באוניברסיטה העברית, כי התופעה המדאיגה היא התפלגות האוכלוסייה בארץ לפי מוצא עדתי, כמו שעלה מהנתונים של שנתון הגיוס לצה"ל: מקרב בעלי ההשכלה היסודית ומטה 85 אחוז היו מזרחים ו-12 אחוז אשכנזים; ואילו מקרב בעלי ההשכלה האקדמית או האקדמית חלקית, 86 אחוז היו אשכנזים ורק 14 אחוז מזרחים.¹³ מהנתונים עלה כי ייצוג המזרחים במערכת החינוך באמצע שנות השבעים דמה לפירמידה: ככל שהשלב החינוכי היה גבוה או מתקדם יותר, כך פחת בו שיעור המזרחים. עדות להתקבעות שיעורם הנמוך והשולי בהשכלה הגבוהה הייתה גם עשור קודם לכן. בתזכיר שהגיש בשנת 1965 פרופ' חיים חנני, המשנה לנשיא הטכניון ויועץ שר החינוך לענייני השכלה גבוהה, לשר החינוך זלמן ארן נקבע כי:

בני ישראל השניה שהם למעלה מ-50% מהישוב בארץ מהווים לא יותר מ-14% מכלל הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה. הסיבה העיקרית לכך היא חוסר רקע מתאים בבית ובביה"ס. רוב בני ישראל השניה לומדים בבתי"ס יסודיים במקומות ישוב מרוחקים או בפרברים עניים של הערים הגדולות ולבתי ספר אלה קשה להשיג מורים טובים. בהתחשב ברקע שלהם בבית ההישגים של רבים מהם בביה"ס היסודי הם למטה מהממוצע... מצד שני נוכחתי לדעת כי תלמידים מישראל השנייה מהווים חומר אנושי מצוי, הן מבחינת כישורונותיהם והן מבחינת שקידתם. יש הכרח להביא את החומר האנושי הזה למוסדות להשכלה גבוהה.¹⁴

ההתקשחות שהלכה והתחזקה בישראל של שנות השבעים בין מוצא אתני ובין מעמד חברתי נעשתה בולטת יותר בייחוד במרחב החינוכי, שבו כאמור ככל שהשלב היה גבוה יותר, כך גדל גם אי-השוויון בין האשכנזים למזרחים.¹⁵ עוד עלה ממחקרים באותה התקופה כי הגורם העיקרי לניעות התעסוקתית כלפי מעלה היה ההשכלה הרשמית.¹⁶ חשוב לציין כי כבר בשנות החמישים והשישים, טרם המהפך הפוליטי של 1977, הוקמו ארבע אוניברסיטאות מחקר חדשות בישראל במימון נדיב של הממשלה – בר-אילן, תל אביב, חיפה ובאר שבע – שנוספו למוסדות שהוקמו לפני הקמת המדינה: הטכניון, האוניברסיטה העברית ומכון דניאל זיו שהיה למכון ויצמן למדע ברחובות. ולמרות זאת,

13 ישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת השמינית, 18.12.1974.

14 תזכיר פרופ' חיים חנני לשר החינוך, זלמן ארן, 22.2.1956, ארכיון המדינה, החינוך הגבוה, 71/5609.

15 אפרים יער, 'זמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל', *מגמות*, 29, 4 (1986), עמ' 393-412.

16 יהודה מטרס ודב ויטראוב, 'ניידות בין דורית בישראל', *רבעון לכלכלה*, 90 (1976), עמ' 254-269.

יותר מרוב האוכלוסייה לא השתתפה במסע לרכישת תואר אקדמי – המזרחים, שהיו 47 אחוז מהאוכלוסייה, וערבים – 10 אחוז ממנה.

האוניברסיטאות, שהיו לאתרים הדומיננטיים והמונופוליסטיים להכשרה פרופסיונלית אקדמית לעיצוב מסלולי המודרניזציה בישראל בתחומים של ניהול ותכנון, הדרכה ופקידות בכירה, הנדסה, רפואה ומשפט, היו גם לאתרים אתניים מובהקים שהגדירו ברור את קיומם של מרכז ופריפריה בחברה בישראל, כלומר מי מופקד על הערכים העליונים של החברה ועל העמדות הגבוהות בה וכן על הפצתם של ערכים אלה לאחרים המצויים בפריפריה. לא פחות חשוב מכך, השליטה על עיצוב הערכים העליונים בחברה הביאה לידי קשרי גומלין עם החלוקה הדיפרנציאלית של תנאים כלכליים, כוח חברתי ויוקרה. עוד נמצא כי באוניברסיטאות לא זו בלבד ששיעורם של המזרחים היה נמוך, אלא שנוכחותם של סטודנטים מזרחים הייתה נמוכה במידה ניכרת בפרופסיות האקדמיות שהבטיחו סטטוס והכנסה גבוהים.¹⁷ במחקרים הסוציולוגיים מאותה תקופה, שניתחו את הגורמים שהביאו למצב זה, נטען לא פעם שההבדלים הם תוצר של אפליה לא מכוונת:

יוצאי אירופה-אמריקה היו ותיקים, משכילים ומיומנים, שהתגוררו בעיקר בערים הגדולות ותפסו את מרבית העמדות והמשרות הבכורות. יוצאי אסיה-אפריקה היו ברובם עולים חדשים, חסרי אמצעים, ידע וכישורים והתגוררו באזורי פיתוח ובשכונות שבשולי הערים הגדולות. כתוצאה מכך נוצר קיטוב בין-עדתי והתהווה אי-שוויון כלכלי, חברתי ופוליטי. אולם, לדעתם, אי-השוויון לא נבע מהפליה מכוונת. אלא להפך, נעשו מאמצים מכוונים לקדם את הקבוצות החלשות ולסגור את הפערים (במיוחד בתחום החינוך).¹⁸

הנוכחות הדלה והשולית של המזרחים באקדמיה לא נסתרה מעיניהם של מקבלי ההחלטות, ובהדרגה נעשתה סוגיה פוליטית חריפה שהביאה לידי מאמץ מדינתי מורכב לסייע להם באמצעות המכינות הקדם-אקדמיות. מיום זה, שהחל בשנת 1963 בשיתוף פעולה בין משרד הביטחון, משרד החינוך, האוניברסיטה העברית והטכניון, התפשט בהדרגה לכלל האוניברסיטאות ונועד להכשיר באמצעות קורסים אקדמיים ממוקדים את המזרחים שחסרו להם ציונים ספורים כדי לקבל תעודת בגרות, לקראת שילובם בהן. ואולם כאן התרחש תהליך מפתיע שבמידה רבה טרף את הקלפים. מראשית שנות השבעים השתנו תנאי הקבלה למכינות ובהדרגה נפתחו הן לכולם, לא רק למזרחים שהיו קהל היעד הבלעדי של המכינות. גם תנאי השילוב של המזרחים באוניברסיטאות שונו לרעתם ונוספו מגננוני בדיקה נוספים כמו המבחן הפסיכומטרי, שהקשו על קבלתם. באמצע שנות השבעים עסקה ועדה מיוחדת מטעם הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה בנושא

17 רינה שפירא ומ' חדר, הסטודנט הישראלי: תכונות דמוגרפיות וחברתיות, הוועד הפועל של ההסתדרות, תל אביב 1970; רינה שפירא וחווה עציוני-הלוי, מי אתה הסטודנט הישראלי?, עם עובד, תל אביב 1973.

18 גורד, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי', עמ' 3-4.

המכינות,¹⁹ וכך סיכם בראשית 1975 יושב ראש ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, פרופ' גילת, את מצבו של המיזם בכל הנוגע למזרחים:

אתם יודעים שהמצב הנוכחי במכינות אינו מניח את הדעת. הקריטריונים לקבלת תלמידים או להגדרת טעונית טיפוח ולבדיקת הכושר הלימודי שלהם אינם כתקנם. היום מוגדרים כ-90% מהלומדים במכינות הקדם-אקדמיות כטעונית טיפוח. למעשה, יש כ-40% או אפילו פחות מזה בני עדות המזרח במכינות. דבר זה כבר מלמד על הדיספרופורציה בין הדברים. דומה שחלק גדול מהמשאבים הכספיים המושקעים במכינות הקדם-אקדמיות אינם מגיעים לאלה שזקוקים לכך. אני חושב שחלק מהמשאבים הכספיים המושקעים במכינות הקדם-אקדמיות אינם מגיעים לאלה הזקוקים לכך, או במלים אחרות: לאותם טעונית טיפוח.²⁰

מתברר כי יותר מעשור לאחר הפעלתו של מסלול הניעות החלופי שנועד לסייע למזרחים – המכינות הקדם-אקדמיות בניהול האוניברסיטאות – עדיין היה מסלול זה שולי ובמידה רבה חסום למזרחים. מספר המתקבלים היה קטן בצורה שלא שינתה את המבנה המעמדי-אקדמי בארץ, והבטחות של שר החינוך אהרן ידלין להוסיף למכינות גם תלמידי י"א לא מומשו. גם האוניברסיטאות לא עודדו את קבלתם של בוגרי המכינות לשורותיהן, בין השאר עלו טענות כי תלמיד מזרחי עם ציון של 97 במכינה הקדם-אקדמית באוניברסיטה העברית בירושלים לא התקבל ללימודים בה, ובשנת 1974 הפגינו בוגרי המכינה הזאת נגד דפוס הניהול שלה.²¹ חברת הכנסת אורה נמיר סיכמה מצב זה:

אני יודעת מה סיכויי של תלמיד בן עדות המזרח להגיע היום מבית-ספר תיכון לאוניברסיטה. מכל מיני סיבות אין לו סיכויים רבים להגיע לאוניברסיטה. הלוואי והיה מדובר בנהירה של מאות ואלפים למכינות הקדם-אקדמיות. אבל עדיין מדובר בבודדים פה ושם.²²

במצב זה, שבו לא הצליחו האוניברסיטאות הרגילות לשלב מזרחים במספרים ניכרים בין כותליהן, נועדה אפוא האוניברסיטה הפתוחה להיות מסלול להכשרה אקדמית שונה. מעצם העובדה שהאוניברסיטה הפתוחה אפשרה לרכוש השכלה אקדמית ללא תנאים מוקדמים, כלומר ללא תעודת בגרות וללא קשר לרמת ההשכלה הרשמית, אפשר לראות בה מסלול ניעות חלופי, שעוקף את מסלול ההשכלה שהתמסד באוניברסיטאות המחקר הרגילות.

19 בראש הוועדה עמד פרופ' יצחק דב גילת. עוד ישבו בה סגן אלוף שלמה לב – מפקד יחידת ההשתלמויות ומיזומי ומארגני המכינות הקדם-אקדמיות; עזרא לוי – בוגר מכינה קדם-אקדמית ועוזר הוראה בחוג למתמטיקה באוניברסיטה העברית; ומאיר צדוק – הממונה על התקציבים בוועדה לתכנון ולתקצוב.

20 ישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת השמינית, 3.2.1975.

21 'מסיימי המכינה השתלטו על בנין המנהלה באוניברסיטה העברית', דבר, 8.11.1974.

22 ישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת השמינית, 13.1.1975.

המסלול החדש של האוניברסיטה הפתוחה אמור היה לאפשר הזדמנות שווה לקבוצות אוכלוסייה שהישגיהן אינם גבוהים. מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 1982 עולה כי בשנה זו רק 4.8 אחוזים מהמזרחים למדו במוסדות אקדמיים בהשוואה ל-18.8 אחוז מהאשכנזים. הפער גדול עוד יותר כשנבחן שיעור הלומדים מקרב ילידי ישראל: משם עלה שבשנת 1982 26.6 אחוז מילידי ישראל ממוצא אשכנזי למדו במוסדות אקדמיים לעומת 4.2 אחוזים מילידי ישראל ממוצא מזרחי.²³

כאמור, בשנות השבעים והשמונים טענו סוציולוגים שגם אם הופלו המזרחים, זו הייתה 'הפליה שאינה מכוונת', שנשענה בעיקר על דעות קדומות של האשכנזים כלפי המזרחים וציפיות נמוכות מהם.²⁴ לעומת זאת במאמר זה אטען כי מזרחים הודרו כחלק מתהליכים שנשענו על מנגנוני ניהול מודעים ומכוונים, במסגרות ממלכתיות דוגמת המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב. גופים אלה ניהלו ביניהם דיונים שיטתיים מתוך מעקב קרוב אחר התנהלותו של המוסד האקדמי החדשני. מעורבותם הגיעה לכדי שליטה מוחלטת בו, כדי להקטין למינימום את השפעתו על שדה ההשכלה הגבוהה בישראל, וכך לצמצם ולחסל את הכוונה לפתוח באמצעות האוניברסיטה הפתוחה מסלול שיעקוף את המונופול שגיבשו האוניברסיטאות הרגילות בכל הנוגע להכשרה והסמכה אקדמית. השליטה במנגנון הנגישות לתארים האקדמיים של האוניברסיטאות הרגילות הייתה מהגורמים העיקריים שסייעו ליצירת פער עדתי רחב ממדים ויציב, והפיקוח מקרוב של האוניברסיטאות ונציגיהן במסגרות הממלכתיות הביא לידי כך שתכניות הטיפוח והסיוע לא שינו את המצב מיסודו.

התארגנות הניהול בשנים הראשונות

הפגישה הראשונה של 'מועצת האוניברסיטה' והוועדה האקדמית המייעצת של האוניברסיטה הפתוחה נערכה ב־2 באפריל 1974 בבניין האקדמיה הלאומית למדעים בירושלים בהשתתפותם של שר החינוך והתרבות יגאל אלון ונגידת האוניברסיטה (Chancellor) דורותי דה־רוטשילד. בנאום שנשא דה־רוטשילד הדגישה הנגידיה את שאיפתה של קרן יד הנדיב לקשור בין טכנולוגיה מתקדמת, בייחוד הטלוויזיה, לחינוך, והדגישה כי מיזם אקדמי זה מבוסס על שיתוף פעולה הדוק הן עם הממשלה והן עם האוניברסיטאות האחרות. האוניברסיטאות מיצו את יכולתן לקלוט אוכלוסיות חדשות, ומכאן עלה הצורך באמצעים חדשים שייתנו מענה לשאיפה לידע של קבוצות מגוונות

23 לקט נתונים סטטיסטיים שרוכזו לקראת יום עיון בנושא 'הפער העדתי והחינוך הגבוה', 29.5.1984, לוח 2. מצוטט אצל גודר, 'האוניברסיטה הפתוחה כמסלול ניעות חלופי', עמ' 10.

24 א. שטאל, 'בית הספר המודרני בעיני ההורה המסורתי בן עדות המזרח', ב: 12 (תשכ"ט), עמ' 265-296; אפרים יער־יוכטמן ומשה סמיונוב, 'פער עדתי בבית הספר ובספורט לאור תיאוריית מצבי ציפייה', מגמות, כד, 4 (1983), עמ' 412-424.

בחברה בישראל. מכאן קצרה הדרך להבין את החשיבות שבהקמתה של האוניברסיטה הפתוחה, שתפעל בכלי למידה לא סטנדרטיים ותתרום למדינה כולה. דה-רוטשילד ראתה בשיתופם של אנשי סגל מהאוניברסיטאות הרגילות בוועדה האקדמית המייעצת אמצעי שיבטיח את השמירה על רמה אקדמית גבוהה באוניברסיטה הפתוחה.²⁵

בחודשים אפריל-מאי 1974 ערך הרקטור הראשון של האוניברסיטה, פרופ' שניאור ליפסון, ראיונות ראשונים לגיוס סגל אקדמי ומינוריים של מנהלים. רובין טוויט (Twite) מונה למזכיר האוניברסיטה,²⁶ וד"ר יונה פלס – ממקימי הטלוויזיה החינוכית והמרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח) מונה לאחראי על מנהל הלימודים.²⁷ בתפקיד זה פיקח על פיתוח אמצעי הלמידה – משדרי טלוויזיה ורדיו, ערכות ניסוי, אמצעים אור-קוליים, שימושים במחשב בתחומי הלימוד ועיבוד נתונים ובנייה. הצוות שנבחר החל את עבודתו ביוני 1974, ולסגל האקדמי נערך קורס הכשרה בפיקוחו של פרופ' מקסים ברוקהיימר (Bruckheimer), שבנובמבר 1974 מונה לראש מנהל הלימודים, ובמאי 1976 התפטר מתפקידו. כחלק מתהליך ההכשרה של הסגל האקדמי ביקרו בספטמבר 1974 עשרה חברי סגל והנהלה – בכללם פרופ' שניאור ליפסון – במוסדות אקדמיים שהתנהלו באמצעות חינוך מרחוק בארצות הברית, בגרמניה ובעיקר בבריטניה.²⁸

פעילותה האקדמית של האוניברסיטה הפתוחה החלה בויליה ברחוב משמרת 35 בשכונת אפקה בתל אביב. בינואר 1975 נשכרו משרדים שנועדו לצוות האדמיניסטרטיבי בבית בסרביה בתל אביב. מעט לפני כן, בנובמבר 1974, החלה האוניברסיטה הפתוחה לפעול גם מרחוב קלאוזנר 16 ברמת אביב, במקום שהיה למשכנה לשנים ארוכות.²⁹ הבניין ברמת אביב הוקם בעזרת תרומות קרן יד הנדיב בסך מיליון דולר ובהקצבה של הוועדה לתכנון ולתקצוב בסך ארבעה מיליון ל"י. כמו כן השתמשה האוניברסיטה בשליש מבניין שהוקם גם הוא בעזרת תרומה של קרן יד הנדיב בשבילה ובשביל המרכז לטכנולוגיה חינוכית. תרומת הקרן לאוניברסיטה בגין בניין זה, שהוקם בשנים 1973-1975, הסתכמה בחצי מיליון דולר.³⁰ מראשיתה פעלה האוניברסיטה הפתוחה באמצעות שימוש תדיר

25 Speech delivered by Mrs. James A. de Rothschild at the Joint Meeting of the Council and the Academic Advisory Committee of the Everyman's University – held at the Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, April 2, 1974. ראו: 'Speech delivered by Mrs. James de Rothschild 2.4.1974', א-אופ, תיק אבני דרך.

26 רובין טוויט היה אנגלי שעבד שנים רבות בשירות החוץ של 'המועצה הבריטית' – גוף שהפיץ את התרבות האנגלית ברחבי העולם. במסגרת זו ניהל את סניף המועצה הבריטית בישראל ולאחר מלחמת יום הכיפורים החליט להישאר בארץ.

27 לימים כיהן יונה פלס בתפקיד סגן נשיא האוניברסיטה לענייני תכנון וטכנולוגיה.

28 Everyman's University – Basic Documents, א-אופ, אבני דרך.

29 שם.

30 'המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה, נובמבר 1979', שם, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

בשידורים בטלוויזיה לצד הכנת ספרי לימוד לקורסים, באופן שסייע ללומדים להשתלם בלי לעזוב את מקום מגוריהם או את מקום עבודתם.³¹ בשלב הראשון, במהלך 1975, נבחרו כ-150 סטודנטים מתוך כ-1,000 מועמדים ללימודי 'הרצה' כדי שיתמודדו עם חומרי הלימוד החדשים, ונעשה מאמץ לבחור מדגם מייצג של אנשים המשקפים את החברה בישראל. אבי שוחט, סגן מנהל הלימודים, הסביר כי הסטודנט יעמוד במרכז מערכת הלימודים של האוניברסיטה הפתוחה, שתואם ללמידה עצמאית בזמנו הפנוי של הסטודנט. ליפסון הכריז כי הלימודים הסדירים של האוניברסיטה הפתוחה יפתחו באביב 1976 לאחר שימצו מנהלי האוניברסיטה הפתוחה את מסקנותיהם מול הסטודנטים שנבחרו ללמידה ניסויית.³² מזכיר האוניברסיטה, טוויט, הסביר כי בשלב ראשון הוחלט לכלול במסלול הלימודים האקדמי שישה תחומים: מדעי היהדות,³³ מתמטיקה – קורס מבוא, מדעי הטבע – פיזיקה וכימיה, מדעי החיים – ביולוגיה, מדעי הסביבה – מדע כדור הארץ וגאולוגיה של ארץ ישראל, וטכנולוגיה; וכן קבע כי היעד העיקרי של האוניברסיטה הפתוחה הוא 'לקלוט גם בני עיירות פיתוח שלא חלמו מעולם על השכלה גבוהה'. הוא שאף לקלוט כ-500 סטודנטים לקורס, בסך הכול כ-5,000 סטודנטים בשנה. בספטמבר 1975 הודיע שוחט כי התגובות שנאספו מהסטודנטים בשלב הניסיוני היו חיוביות, וכי הם סיווגו את הקורס כמעניין ונוח להבנה.³⁴ האוניברסיטה הפתוחה יצאה לדרך והציעה לימודים במסלול אקדמי לצד מסלול לא אקדמי (שכונה 'השכלה לעם') ועיקרו היה השתלמות והכשרות מקצועיות.

במאס 1976 החל הרישום למחזור הלימודים הראשון, ויותר מ-6,000 איש ביקשו לקבל חוברת לימודים לדוגמה. החוברת נשלחה תמורת תשלום סמלי של 10 לירות והתמקדה בנושא מסוים עם שאלות להערכה עצמית. תוך כדי העיון בחומר יכלו המעוניינים להחליט באיזו מידה הם מסוגלים להתמודד עמו, ואם הוא עונה על ציפיותיהם. לאוניברסיטה החדשה נרשמו 3,500 איש למסלול האקדמי, אולם הוחלט לקבל כ-70 אחוז מהם, ואת האחרים לשבץ למחזור הבא שאמור היה להיפתח במאס 1977. בסופו של דבר החלו את לימודיהם 2,380 סטודנטים לקורסים האקדמיים.³⁵ מהנתונים הראשונים התברר כי מקרב הנרשמים 25 אחוז היו מורים, מתוכם 65 אחוז גברים ו-55 אחוז בני 25-39, וכן כי רובם בחרו ללמוד היסטוריה יהודית. הלימודים החלו ב-17 באוקטובר 1976:

מורים, עקרות בית ואנשי מקצוע אחרים החלו בימים אלו להימנות עם רוכשי ההשכלה האקדמית, במסגרת האוניברסיטה הפתוחה, שכשמה כן היא, פתוחה לכל.

31 א' גבע, 'האוניברסיטה הפתוחה תופעל בתשל"ז בעזרת הטלוויזיה', דבר, 22.2.1976.

32 'בקרב תתחיל הלמידה הניסויית של האוניברסיטה הפתוחה: יטלו בהם חלק 150 סטודנטים, באביב 1976 יתחילו הלימודים הסדירים', מעריב, 21.4.1976.

33 הקורס הראשון בתחום זה היה 'מירושלים ליבנה', שעסק בתקופה שראשיתה אחרי החורבן ועד המאה החמישית.

34 רימונה מייזלס-שיף, 'החלו לימודי "הרצה" – באוניברסיטה הפתוחה', מעריב, 8.9.1975.

35 מרדכי אלקן, '3000 סטודנטים החלו לימודיהם באוניברסיטה הפתוחה', שם, 18.10.1976.

הצמא להשכלה (אפילו אם אין לו תעודת בגרות), והמוכן ללמוד בביתו תוך כדי צפייה בתוכניות טלוויזיה וקבלת חומר לימודי לביתו, ללא צורך בנסיעה לקמפוס מרוחק ומבלי להזדקק להתמחות בנושא מסוים.³⁶

לרשות הסטודנטים עמדו 17 מרכזי לימוד ברחבי הארץ, בין היתר ביישובים מרוחקים כמו אילת, תל חי, דימונה, נצרת ועפולה, והם פעלו במוסדות חינוך קיימים כגון מכללות אזוריות או בתי מדרש למורים. במרכזים אלה התקיימו פגישות קבוצתיות בין תלמידי הקורסים ובין המנחים בתדירות של אחת לחודש, כשעתיים בכל פעם.

שנה לאחר פתיחת הלימודים, באוקטובר 1977, עלה מספר מרכזי הלימוד ברחבי הארץ ל-29, כך שהם חיזקו את הפעילות בפריפריה הרחוקה, ובמחזור השלישי נרשמו למסלול האקדמי ולמסלול 'השכלה לעם' כ-6,500 תלמידים.³⁷ עו"ד תמר רפאל – העוזרת לנשיא מקס רואו,³⁸ שעמדה בראש המחלקה ליחסי ציבור – קבעה כי מצופה שהמפגשים במרכזי הלימוד יהיו בסיס ליצירת קשרים חבריים בין הסטודנטים בקורס וסייעו לסטודנט לקבל הנחיות מהמנחים. באותה הזדמנות יוכלו הסטודנטים להשתמש בספרייה, במעבדות, בציוד האור-קולי ובסרטים שבמרכז הלימוד.³⁹ העיתון דבר הציג את פתיחת האוניברסיטה החדשה בהתלהבות ובפירוט רב וציין כי רוב הסטודנטים שנרשמו הם מאזור המרכז (50 אחוז), מאזורי חיפה וירושלים (25 אחוז), מאזורי הפיתוח 15 אחוז והשאר ממקומות אחרים.

לצד המסלול האקדמי פעל כאמור גם המסלול להשכלת מבוגרים ('השכלה לעם') שהציע קורסים בתחומים של אלקטרוניקה, חשמל ויסודות תורת המחשב. למסלול זה נרשמו 400 איש. בנוגע למסלול האקדמי, ראשי האוניברסיטה הפתוחה קיוו כי 'במשך הזמן היא תוכל להטביע את רישומה על המערך השכלה בארץ, ואולי אף בתפוצות'.⁴⁰ במצע מפלגת המערך שפורסם בדבר לפני הבחירות לכנסת במאי 1977 נקבע כי:

המערך יוסיף לפעול לפיתוח החינוך העל-תיכוני המקצועי והטכנולוגי, לביסוס המכללות האזוריות ובתי הספר האזוריים הקיימים, לעידוד פעילותה של האוניברסיטה הפתוחה ולהרחבת האפשרויות שהיא פותחת לרכישת השכלה.⁴¹

36 רימונה מייזלס-שיף, 'התחילו הלימודים באוניברסיטה הפתוחה', שם, 25.10.1976.

37 '6500 במחזור ג' של האוניברסיטה הפתוחה', שם, 24.10.1977; 'מרכז האוניברסיטה הפתוחה', שם, 28.2.1977.

38 מקס רואו (Rowe, 1912-1985), כיהן כמנהל פיק"א (החברה היהודית ליישוב ארץ ישראל) ומנכ"ל קרן רוטשילד עד 1982. בהנהגתו הקימה הקרן את הטלוויזיה החינוכית, את המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח) ואת האוניברסיטה הפתוחה. רואו כהן כנשיא האוניברסיטה הפתוחה מאפריל 1974 עד ינואר 1977.

39 מייזלס-שיף, 'התחילו הלימודים באוניברסיטה הפתוחה'.

40 צבי אילן, 'מכללה ללא קמפוס', דבר, 20.10.1976.

41 'המשך מצע המערך', שם, 13.5.1977.

במאוס 1976 זכתה האוניברסיטה הפתוחה לתמיכה שאמורה הייתה להפוך אותה לגורם אקדמי דומיננטי בפריפריה הגאוגרפית. בעיתונות התפרסם כי המועצה להשכלה גבוהה בראשות שר החינוך והתרבות אהרן ידלין החליטה להימנע מלהעניק תעודות המאפשרות למכללות האזוריות להתקיים כמוסדות עצמאיים להשכלה גבוהה, בשל טיב הקשרים שקיימו עם האוניברסיטאות. המועצה קיבלה את החלטתה בעקבות דו"ח ועדה בראשותה של פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיבר מהאוניברסיטה העברית,⁴² שבדקה את מידת התאמתן של המכללות האזוריות לפעול באופן עצמאי כמוסדות להשכלה גבוהה ולהשתמש בכינוי 'מכללה'. המועצה להשכלה גבוהה החליטה שלא להתערב בהסכמים הקיימים בין ארבע מכללות אזוריות – תל חי, עמק יזרעאל, עמק הירדן ושער הנגב – ובין האוניברסיטאות שנתנו להן חסות אקדמית. המועצה קבעה כי אינה יכולה לתת תעודת היתר למסלול האקדמי של המכללות האזוריות משום שכל הסטודנטים בהן הם סטודנטים מן המניין של האוניברסיטאות שהעניקו להם חסות אקדמית, והן אלה שקבעו את תכנית הלימודים ואת סגל ההוראה. עם זה החליטה המועצה כי לאחר שתכיר באוניברסיטה הפתוחה ותסמיק אותה לתת תואר ראשון, יש לחתור לכך שבטווח הארוך ישולבו בה גם המסלולים האקדמיים של המכללות האזוריות. למעשה, באותה תקופה התכוונה המועצה כי האוניברסיטה הפתוחה היא שתיתן חסות למכללות ובכך תהיה לגורם שמפקח על התפתחותן. כך או כך נקבע כי על המכללות להתפתח לדגם שונה במהותו מזה של האוניברסיטאות הרגילות.⁴³ ביטוי מעשי לתהליך זה היה בסמינר גורדון שפעל בחיפה: בשנת הלימודים תשל"ז (1976-1977) התקשר המוסד עם האוניברסיטה הפתוחה במסלול למדעי הטבע, ולקראת שנת הלימודים תשל"ח תוכנן שיפעל בשיתוף עם האוניברסיטה הפתוחה גם במסלולים לאנגלית, למדעי הרוח וליהדות ולחינוך יסודי, וב'סיום הלימודים יוכשרו הבוגרים לקבלת תואר אקדמי מטעם האוניברסיטה הפתוחה'.⁴⁴

מי שפתיחת האוניברסיטה הפתוחה עוררה דאגה בלבו היה יושב ראש ועדת החינוך של הכנסת, חבר הכנסת אברהם כץ מסייעת הליכוד. כזכור, מיזם זה של השכלה גבוהה להמונים לא קיבל תקציב ממשלתי גדול, שכן קרן פילנטרופית – יד הנדיב – היא שלקחה עליה לממן את שנותיה הראשונות של האוניברסיטה הפתוחה בכוונה שרק לאחר שתביחן יעילותה, תתחיל הממשלה להשתתף במימון לצד הקרן. למרות זאת אמר כץ כי 'אני מלווה את הנושא הזה בעניין ובחשש! [...] שכן, אם האוניברסיטה פתוחה תתפתח והטיפול בה יועבר בעוד זמן-מה לממשלה, מאין יהיה לממשלה כסף הדרוש להחזיק אותה?'.⁴⁵ הוא

42 פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיבר הייתה פרופסור לבוטניקה וראש המרכז הישראלי להוראת המדעים. שנים ספורות לאחר מכן, ב-1980, הייתה חברה בוועדה האקדמית המייעצת של האוניברסיטה הפתוחה.

43 'המועצה להשכלה גבוהה: לא תוענק הכרה למכללות האזוריות', מעריב, 22.3.1976.

44 'סמינר גורדון לקראת הכרה אקדמית', שם, 27.6.1976.

45 יחיאל לימור, 'יו"ר ועדת החינוך של הכנסת אברהם כץ: האם באמת צריך 4 בתי ספר לרפואה וכל כך הרבה פקולטות למשפטים?', שם, 7.6.1976.

הציע שבמקום האוניברסיטה הפתוחה ימונו אנשי סגל אקדמי שפוטרו מהאוניברסיטאות לטפל בטעוני הטיפוח באוניברסיטאות הרגילות, והם שיסייעו להם לסיים את לימודיהם. בכל הנוגע להגדלת מספרם של יוצאי עדות המזרח בקרב הסטודנטים קבע כץ כי 'אני נגד מסלולים מיוחדים ליוצאי אסיה-אפריקה ונגד הורדת רמת הלימודים למענם, אך יש להרחיב את פעילות המכינות הקדם-אקדמיות, שיכשירו אותם ללימודים גבוהים'.⁴⁶ בכל הנוגע להרחבת ההשכלה הגבוהה קבע כץ שיש להתנהל בזהירות שכן מדינת ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה להקים מכללות אזוריות שעלולות להפוך 'לאוניברסיטאות-זוטא'. לכן יש להקים אך ורק מכללות בפריפריה הרחוקות או כשמדובר בהכשרה למקצוע ספציפי ביותר כמו טכנולוגיה. ראוי לציין כי בד בבד עם כהונתו בכנסת בשנים 1969-1981, בשנים 1970-1977 כיהן אברהם כץ כמרצה לגאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב. בפברואר הגיע 1977 שר החינוך אהרן ידלין לביקור באוניברסיטה הפתוחה ברמת אביב, וקיבל מידע מפורט על פעילותה בשמונה קורסים ברמה אקדמית לצד הקורסים המקצועיים.⁴⁷

לצד הדאגה שגילה כץ לנוכח העול הכלכלי שעלולה ליצור האוניברסיטה הפתוחה, יש שראו ברכה גדולה ב'לימוד לעניים' שזו העניקה. בפרשנות לסרט שכותרתו 'לעולם לא מאוחר ללמוד' שהוצג בטלוויזיה הכללית ותיאר את האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה ואת דרכי הלמידה בה, נטען כי אחת התופעות המוזרות בחברה הקפיטליסטית – עד הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה – הייתה העובדה שהלימודים בכלל והאקדמיים בפרט ניתנו לעשירים, ולהם בלבד, כך שלמעשה לא הכישרון הוא שקבע את מעמדו של האדם וגם לא הרצון, אלא האפשרות הכלכלית שנתנו לו הוריו. 'האוניברסיטה הפתוחה באה לענות על צורכיהם של אנשים הרוצים ללמוד, ואינם יכולים בשל סיבות זמן ואמצעים', נאמר שם. הלימודים מתנהלים באמצעות מכתבים, ונראה כי 'סטודנטים רבים סיימו מאז את חוק לימודיהם בעזרת הדואר'. מה שהפתיע הייתה הצלחתה של אוניברסיטה זו: 'כיום [1977] האוניברסיטה הפתוחה באנגליה היא מפעל ענק ונחשבת לאחת האוניברסיטאות הטובות באנגליה'.⁴⁸

הרישום למחזור השני ללימודים האקדמיים הסתיים בינואר 1977 ונרשמו בו כ-4,500 סטודנטים. באפריל 1977 הכירה המועצה להשכלה גבוהה באוניברסיטה הפתוחה כמוסד שרשאי לפעול כמוסד להשכלה גבוהה לכל דבר, לאחר שעד אז פעלה האוניברסיטה לפי היתר ראשוני של הממשלה מ-1973. את ההיתר העניק שר החינוך ידלין בטקס שנערך בקמפוס האוניברסיטה הפתוחה ברמת אביב, ובו הוא טען כי זו אוניברסיטה לעם ואמצעי נוסף לדמוקרטיזציה של ההשכלה הכללית. לצדו נאמו פרופ' נתן רוטנשטריך, יושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב, פרופ' אלכסנדרה פוליאקוב-מיכר והנשיא פרופ' גינזבורג.⁴⁹

46 שם.

47 'ילדים ועקרות בית באוניברסיטה הפתוחה', שם, 7.2.1977.

48 נעמי גל, 'לימוד לעניים', שם, תצפית טלוויזיה ורדיו, 12.4.1977.

49 'האוניברסיטה הפתוחה הוכרה כמוסד אקדמי', שם, 29.4.1977; 'היתר לאוניברסיטה הפתוחה

לפעול כמוסד להשכלה גבוהה', דבר, 29.4.1977.

לימודי הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה החלו כאמור באוקטובר 1976, ושלוש שנים לאחר מכן, במהלך 1979, עלה הצורך בהכרה רשמית קבועה של המועצה להשכלה גבוהה בתארים שנתן המוסד החדש. במכתב הבקשה מהמועצה, ממאי 1979, נטען כי האוניברסיטה שומרת על רמה אקדמית גבוהה של הקורסים שלה על ידי הבטחת ייעוץ וסיוע של אנשי מדע מהידועים בתחומיהם ועל ידי הערכה וביקורת קפדניים במהלך הכנת הקורסים. עוד צוין כי הדרישות מסטודנט באוניברסיטה הפתוחה הם בהיקף ובתוכן אקדמיים המתאימים למקובל בארץ, כי מערכת הלמידה הנהוגה באוניברסיטה כוללת מעקב שוטף וקפדני אחר הישגי הסטודנטים, וכי בחינות הגמר מבטיחות כי רמת בוגרי האוניברסיטה הפתוחה לא תיפול מהרמה המקובלת של בוגרי אוניברסיטאות בארץ. ולבסוף, ציבור הסטודנטים על מאפייניו והיקפו תואם את היעדים שלמען הגשמתם הוקמה האוניברסיטה הפתוחה.⁵⁰ לצורך בחינת הנושא בנובמבר 1979 הקים שר החינוך והתרבות ויושב ראש המועצה להשכלה גבוהה זבולון המר ועדה בראשותו של פרופ' יוסף דן, וזו הגישה את מסקנותיה במאי 1980.⁵¹

ועדת יוסף דן להכרה בתואר ראשון – 1980

ועדת המשנה של המועצה להשכלה גבוהה לבדיקת בקשתה של האוניברסיטה הפתוחה לקבל היתר הכרה והסמכה להענקת תואר 'בוגר' – ועדת יוסף דן – התבקשה לבדוק כיצד האוניברסיטה הפתוחה מבטיחה את הרמה האקדמית של לימודיה, את כישורי הסגל האקדמי שלה ואת מתקני ההוראה והספרייה אגב התייחסות לאופיים המיוחד של סדרי הלימודים במוסד זה. כזכור, בעת הקמתה התייחדה האוניברסיטה הפתוחה בשני היבטים בולטים: ראשית, קבלה ללימודים אקדמיים ללא תנאים מקדימים. סוגיה זו חשובה שכן כללי המועצה להשכלה גבוהה (הכרה במוסדות), התשכ"ד-1964 קבעו כי:

[סעיף 6] מוסד להשכלה גבוהה לא יקבל תלמידים אלא על יסוד תעודות בגרות ישראליות או שוות ערך. תקנוני המוסד יקבעו נוהל סביר לבדיקת תעודות אלה וכן לבדיקת תעודות בגרות לא ישראליות או תעודות אחרות של מוסדות על-תיכוניים בחוץ לארץ לקבלת תלמידים ממוסדות אחרים.⁵²

50 בקשת האוניברסיטה הפתוחה להכרה כמוסד להשכלה גבוהה ולהסמכה להעניק תואר אקדמי ראשון, 22.5.1979, א-אופ, המועצה להשכלה גבוהה.

51 חברי הוועדה: פרופ' יוסף דן, יושב ראש, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים; פרופ' עזרא גלון, המחלקה לגנטיקה של צמחים, מכון ויצמן למדע; פרופ' יצחק לוין, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן. את הוועדה מינה שר החינוך והתרבות ב-3.11.1979 ומסקנותיה הוגשו ב-15.5.1980.

52 'האוניברסיטה הפתוחה – סקירה היסטורית ורגולטורית – מסמך מעודכן', עו"ד סלי בסון, היועצת המשפטית של האוניברסיטה הפתוחה, לפרופ' קובי מצר, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 4.2.2015, סעיף 18 ד, א-אופ, אבני דרך.

ואכן, בכתב המינוי של חברי הוועדה שעליו חתם גם שר החינוך (שהיה גם ראש המועצה להשכלה גבוהה), נכתב כי:

בעבודתה תתייחס הוועדה לכללי המועצה להשכלה גבוהה והיא תביא בחשבון שעל פי מהותה האוניברסיטה הפתוחה היא בעלת אופי מיוחד בסדרי הלימודים שלה ועל כן אי אפשר שתהיה התאמה בינה לבין הכללים של המועצה לדוגמא סעיפים 3, 4 ו-6.⁵³

הייחודיות השנייה הייתה לימודים מחוץ לקמפוס, כלומר לימודים מרחוק ולימודים במרכז לימוד בפריסה ארצית כדי לסייע לפריפריה.

בדיוניה הציגה הוועדה נקודת מבט חשובה על דפוסי הניהול שהתקיימו באוניברסיטה הפתוחה, כמו שיפורט להלן. מהדיונים עולה כי בשנים הראשונות התמקד הסגל האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה בהכנת עשרות קורסים בתחומים של מדעי היהדות, מדעי הרוח הכלליים, מדעי הטבע המדויקים ומדעי החברה. הסגל האקדמי גיבש בעזרת שימוש בקורסים מחוץ-לארץ וגילויי יזמה וחדשנות, תפיסה מפורטת של הכנת קורסים והגיע להישגים מרשימים. לאחר בדיקה של חברי הוועדה נקבע אפוא כי התמונה הכללית חיובית לחלוטין: 'בהשוואה לרמה המקובלת בקורסים רגילים לב"א באוניברסיטאות הקיימות אין הקורסים של האוניברסיטה הפתוחה נופלים ברמתם, ולעיתים אף משיגים הישגים טובים יותר'.⁵⁴ עוד ציינה הוועדה כי האוניברסיטה מפעילה מערכת הדרכה שוטפת, מערכת של עבודות בית (מטלות) ומערכת בחינות שפועלת להבטחת רמה נאותה של מסיימי הקורסים. עם זה קבעה הוועדה כי יש בעיות בקורסים ניסויים במדעי הטבע ובקורסים הסמינריים, שכן שיטת הלימוד בהתכתבות מחייבת לוותר על עבודת מעבדה שוטפת ועל עבודת צוות סמינריונית. לכן העניקת הכרה בתואר ראשון שניתן במסגרת כזאת כמוה כהכרה בכך שמעבודות ועבודת צוות סמינריונית אינן חיוניות לקבלת התואר.

הוועדה ציינה שהאוניברסיטה הפתוחה כבר מתמודדת עם בעיה זאת והציעה מגוון של פתרונות, בכללם ניסויים שיעשה הסטודנט בעצמו באמצעות חומרים והדרכה שסופקו לו בדואר, שיערכו לאחר שידור טלוויזיה המפרט את מהלך הניסוי; ימים מרוכזים במעבדה באחת האוניברסיטאות; ופגישות קבועות של תלמידי סמינרים עם מדריכיהם בניסיון להרחיב את המגע בין הסטודנטים ובינם ובין מוריהם. עוד התרשמה הוועדה מההדגשה על מחשבה עצמית של התלמיד באחדים מהקורסים הסמינריים שבאותה עת היו בפיתוח. עם זאת לדעתה עצם ההקמה של האוניברסיטה הפתוחה והאישור שניתן לה בנוגע לשימוש בתואר 'אוניברסיטה' בשעה שברור שאי-אפשר במסגרתה להגיע לפיתוח מרבי של עבודת המעבדה והסמינר – יש בו משום ויתור מטעם המועצה להשכלה גבוהה. ויתור זה טבוע

53 שם.

54 ועדת יוסף דן – דו"ח ועדת המשנה של המועצה להשכלה גבוהה לבדיקת בקשת האוניברסיטה הפתוחה למתן הכרה והסמכה להענקת תואר בוגר, 15.5.1980, עמ' 2, ראו: 'דוח ועדת המשנה של המלג לבדיקת בקשת האופ להכרה והסמכה לתואר בוגר 1980', א-אופ, מסמכי הקמה היסטוריים – מסמכי הקמה (להלן: דו"ח ועדת יוסף דן להכרה בתואר בוגר).

במהותה של האוניברסיטה הפתוחה, ואם הדבר היה פסול לגמרי אזי לא היה צורך בכלל להתחיל בהקמתו של מוסד אקדמי זה. בדיוני הוועדה הוצע שאוניברסיטאות אחרות יתנו חסות לתארים שתיתן האוניברסיטה הפתוחה או שהלימודים יושלמו באוניברסיטאות אחרות, שבהן יתקיימו הסמינריונים והמעבדות. הוועדה דחתה הצעות אלו על יסוד העובדה שבאוניברסיטה הפתוחה נעשו מאמצים מרביים להשלים את החסר בכל דרך אפשרית, ולכן קבעה כי למרות פגמים מבניים אלה, אין הצדקה לפסול את האפשרות להכיר באוניברסיטה הפתוחה. הוועדה קבעה אפוא כי רמתם של הקורסים, שכבר החלו לפעול ואלה שהיו בתהליכי הכנה, 'מספקת לשם הענקת תואר ב"א'.⁵⁵

בכל הנוגע למשמעות התואר הראשון מטעם האוניברסיטה הפתוחה קבעה הוועדה כי הוא יהיה שונה מזה הנהוג ביתר האוניברסיטאות, שכן הוא לא יהיה תואר במקצועות מסוימים, אלא אך ורק 'ב"א כללי', כלומר בהתמחות מסוימת בכיוון התמחות בתחומי הידע של פקולטה ולא של חוג ספציפי, מבנה שכונה באוניברסיטה הפתוחה 'מבנה מודולרי'. הוועדה ציינה כי למעשה מדובר במתן הכרה בסוג חדש של תואר בוגר שאיננו תואר של מחלקה ספציפית, וכי היא אינה צופה שבשנים הקרובות ניתן יהיה להרחיב את מערכת הקורסים באוניברסיטה עד כדי כך שניתן יהיה להתמחות בה במקצועות המקבילים לחוגים ולמחלקות באוניברסיטאות הרגילות. למעשה בכך קבעה הוועדה כי האוניברסיטה הפתוחה לא תהיה בסיס למוביליות חברתית על בסיס של הכשרה שיטתית לתעסוקה אקדמית שאת ההתמחות בה למד הסטודנט באוניברסיטה. רוב הסטודנטים למדו באוניברסיטאות הרגילות פרופסיה ספציפית, אבל לא כך היה באוניברסיטה הפתוחה. הדרישה מהסטודנט הייתה כי ישקיע בין ארבע לשבע שנות לימוד אקדמיות כדי שבסיומן לא יקבל פרופסיה אקדמית, אלא תואר אקדמי כללי בלבד. למרות זאת קבעה הוועדה כי אין לראות בעובדה זו מכשול בהענקת הכרה, שכן אופי זה של 'מבנה מודולרי' טבוע בתפיסת היסוד של האוניברסיטה הפתוחה, ועונה – יותר ממבנה של חוגים – על צורכיהם של הסטודנטים הלומדים בה.

חברי הוועדה הדגישו בעיה חמורה לדעתם במבנה הקורסים כשקבעו כי חסר מנגנון שיבטיח כי הקורסים הקיימים יחודשו ויעודכנו לפי הצרכים. בשלב הראשוני שבו הייתה האוניברסיטה היו כל הקורסים חדשים ומעודכנים, אבל הוועדה צפתה כי במשך השנים יגדל מספר הקורסים הישנים, וכי לא תמיד יהיה מניע מספיק לחדשם. בחידוש הקורסים עלולים לפגוע למשל מגבלות תקציב או ההיסוס לוותר על קורסים מצליחים אם יידרש להכניס בהם שינויים גדולים. על יסוד זה הומלץ להקים גוף מוסמך – ועדת משנה לבחינת הקורסים – שיוודא שקורסים יחודשו ויעודכנו בקביעות. ועדה קבועה זו תהיה אחראית מבחינה אקדמית על חידוש הקורסים, וחבריה ייבחרו לתקופה של שלוש שנים לפחות.⁵⁶ לצד ההישגים בפעילות האקדמית קבעה ועדת יוסף דן כי חולשתה העיקרית של האוניברסיטה הפתוחה והמכשול בדרך להענקת הסמכה לתואר בוגר טמון במבנה

55 שם, עמ' 3.

56 שם.

האקדמי שלה: לאוניברסיטה הפתוחה אין מנגנונים פנימיים דוגמת מועצות פקולטה וסנאט, ועדות הוראה, מערכת מינויים והעלאות בדרגה – כאלה שבאוניברסיטאות הרגילות מבטיחים שמירה על רמה נאותה לאורך ימים. למעשה נוצרה שליטה צנטרליסטית שבה הסמכות לקבל החלטות אקדמיות מפורזת באופן לא מאוזן בין קומץ קטן של אנשי סגל בכירים באוניברסיטה ובין מספר גדול של חברי הוועדה האקדמית ושל המפקחים על הקורסים, שעיסוקם העיקרי אינו האוניברסיטה הפתוחה. הוועדה ציינה כי איכותם של אנשי המפתח שבתוך האוניברסיטה, מסירותם וכישוריהם, עיצבו את רמתו של המוסד האקדמי הצעיר, ועל כך הם ראויים לאמון אקדמי גמור; ואולם 'מבנה זה כולל סכנות' שעלולות להתפתח בעתיד. ומאחר שההסמכה היא צעד לטווח ארוך, היא חייבת להתבסס על שיקולים מבניים ולא על מציאות פרסונלית קיימת. בתגובה הסבירה הנהלת האוניברסיטה כי את הרמה האקדמית יבטיחו פעולתה של הוועדה האקדמית המייעצת, הכוללת אנשי סגל אקדמי בכירים מכל האוניברסיטאות; הליכים קפדניים שגובשו בנוגע לדרך עיבוד הקורסים, להרכב צוות הכותבים ולתהליך הביקורת על ההכנה ועל הביצוע; ורמה גבוהה של סגל אקדמי. לצד אלה דובר על כוח התמדה והתנופה הקיימת וכן על המחויבות לעבודה קפדנית ברמה גבוהה.

למרות נימוקים אלה קבעה הוועדה כי יש לפעול לחיזוק הסגל האקדמי העצמאי באוניברסיטה הפתוחה, לגיבוש אופיו המחקרי ולהעמקת קשריו עם המוסד. על יסוד זה המליצה להרחיב ולשפר את האפשרויות הניתנות לחברי הסגל של האוניברסיטה הפתוחה לעסוק במחקר, וכן המליצה שהמועצה להשכלה גבוהה תפנה לאוניברסיטאות הרגילות כדי שישלבו את מוריו של המוסד החדש בפרויקטים מחקריים שלהן, בעידוד הוועדה לתכנון ולתקצוב. כך או כך המליצה הוועדה לתת לאוניברסיטה הפתוחה הסמכה זמנית לתת תואר בוגר. ההסמכה הזמנית תינתן מראש לחמש שנים כדי שתקופה זו תיוחד 'לפיתוח הסגל הבכיר הקבוע של האוניברסיטה'.

מדיוני הוועדה גם עולה שבראשית שנות השמונים הועסק מרצה קבוע באוניברסיטה הפתוחה בחוזה אישי לתקופה של בדרך כלל חמש שנים. ועדת יוסף דן תקפה בחריפות נוהל זה, שביטא לדעתה החלשה ניכרת של האוטונומיה המוסדית של הסגל האקדמי:

הוועדה מביעה את דעתה כי יש צורך להנהיג באוניברסיטה הפתוחה קביעות מלאה למורים וחוקרים שהוכיחו את יכולתם המדעית ואת התאמתם לצרכי האוניברסיטה במשך תקופה ארוכה (למשל, לאחר חמש שנות שירות בדרגת מרצה בכיר ומעלה).⁵⁷

לדעתם, על האוניברסיטה הפתוחה להגיע לצוות של ארבעה עד שישה מורים קבועים בדרגות מרצה בכיר ומעלה בכל אחד מארבעת התחומים של התואר הראשון – מדעי היהדות, מדעי הרוח הכלליים, מדעי הטבע ומדעי החברה. לנוכח חשיבות הנושא נקבע כי לפני תום חמש השנים, מועד ההיתר הזמני להענקת תארים אקדמיים, ייבדק המצב שוב, וההסמכה הקבועה תינתן אם יתמלאו דרישות אלה.

* * *

על סמך מסקנותיה של ועדת יוסף דן, ב־18 ביוני 1980 אישרה המועצה להשכלה גבוהה את האוניברסיטה הפתוחה כמוסד להשכלה גבוהה והסמיכה אותה להעניק תואר ראשון. ב־6 ביולי אישרה הממשלה את ההחלטה, וב־23 ביולי חתם נשיא המדינה, יצחק נבון, על התעודה המסמיכה. בטקס לכבוד הסמכתו של המוסד החדש להעניק תואר ראשון הסביר שר החינוך והתרבות זבולון המר כי בישראל פועלות שבע אוניברסיטאות מוכרות, וכי להבנתו די בהן לעשור של שנות השמונים. הוא לא ייתמוך אפוא בהוספת עוד אוניברסיטאות מחקר, ובשל מצבה הכלכלי הקשה של המדינה גם האוניברסיטאות הקיימות יצטרכו לצמצם את פעילותן או לערוך התאמות פנימיות כדי להימנע מכפילות. עם זה למרות הלחץ הכלכלי סבר המר שיש הצדקה לקיומה של האוניברסיטה הפתוחה, בעיקר בשל ייחודה של שיטת הלימוד והגדלת פוטנציאל הלומדים: באוניברסיטה הפתוחה לומדים אזרחים שלא היו לומדים אילולא הייתה קיימת, והיא מאפשרת לימודים לאנשים מבוגרים מהמקובל, צעירים יותר וגם לכאלה שעובדים ואינם יכולים ללמוד במסגרת רגילה.

נשיא האוניברסיטה, פרופ' גינזבורג, הדגיש כי האוניברסיטה הפתוחה נהנית מאהדה ומתמיכה של משרד החינוך, המועצה להשכלה גבוהה וכן הוועדה לתכנון ולתקצוב בהנהגתם של פרופ' רוטנשטרייך ופרופ' חיים הררי. עם זה קבע גינזבורג במידה של מלכוליות כי:

העשור האחרון במדינת ישראל לא משופע, לצערנו, בהתרוממות רוח רבות. כעין אפרורית השתלטה עלינו ונדמה שלעיתים חסר גם חזון. זה מכאיב מאוד, כי באין חזון כל אחד לעצמו עושה. התופעה ידועה והתוצאות קשות מאוד.⁵⁸

פרופ' נחמיה לבציון, שהגיע לברך בשם הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה ולימים יחליף את גינזבורג כנשיא האוניברסיטה הפתוחה,⁵⁹ הדגיש את איכותן של יחידות הלימוד שמפיקה האוניברסיטה ושיבח את העובדה כי זו פועלת על בסיס מבנה של 'סגל אקדמי מצומצם' שלצורך הכנת יחידות הלימוד עושה שימוש נרחב במורים בכירים מהאוניברסיטאות האחרות. לבציון קבע כי האוניברסיטה הפתוחה אינה נבחנת במספר המסיימים את הלימודים בה או במספר התארים האקדמיים שהיא נותנת, וכי פעילותה נבחנת במעין העשרה תרבותית לחברה:

יש להניח שבתואר האקדמי יזכו תחילה רק עשרות ואחר כך מאות מבין האלפים המצטרפים כבר לרבעות הלומדים באוניברסיטה הפתוחה. נימצא על כן שתרומתה של האוניברסיטה הזו תהיה גם בהנחלת השכלה ברמה אקדמית גם למי שלא יגיע לתואר אקדמי מלא.⁶⁰

58 'טקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה 23.7.80 - דו"ח הנשיא תש"מ', א-אופ, תיק אבני דרך.

59 כאמור, פרופ' נחמיה לבציון היה נשיא האוניברסיטה הפתוחה בשנים 1987-1992.

60 'טקס הענקת תעודת ההכרה לאוניברסיטה הפתוחה 23.7.80 - דו"ח הנשיא תש"מ', א-אופ, תיק אבני דרך.

כך התקבעה התפיסה כי האוניברסיטה הפתוחה נועדה ביסודה לקורסים להעשרה אקדמית, ותמיכה בתפיסה זו ניתנה מהמועצה להשכלה גבוהה ומהוועדה לתכנון ולתקצוב באמירה שהשיגיה של האוניברסיטה החדשה אינם נמדדים כלל ועיקר במספר המסיימים את לימודיהם האקדמיים. האישור שניתן לאוניברסיטה פתוחה להסמיך לתואר ראשון לא סיכן אפוא את מעמדן המונופוליסטי של האוניברסיטאות הרגילות, שכן הוא לא היה אמור להיות מסלול גדול ורחב להכשרת אקדמאים, אלא מנגנון מצומצם וחסר חשיבות להכשרה ארוכת שנים של סטודנטים מעטים שיצאו מהאוניברסיטה הפתוחה ללא הכשרה אקדמית מקצועית. כלומר, בכל פרמטר מרכזי זו הייתה אמורה להיות אוניברסיטה הפוכה בפעילותה החברתית-אקדמית לזו שהתפתחה בבריטניה. שאיפה מצמצמת זו באה לידי ביטוי, כמו שאראה להלן, במבנה הארגוני של האוניברסיטה הפתוחה וביחסיה עם המועצה להשכלה גבוהה.

מוסדות הניהול והסגל האקדמי

בהסכם בין הממשלה לקרן יד הנדיב נקבע כי בראש האוניברסיטה הפתוחה תעמוד בתחילת דרכה מועצת האוניברסיטה (Council of the University) – הרשות העליונה של האוניברסיטה וזו שמתווה את מדיניותה ומפקחת על ביצועיה ועל ניהול כל ענייניה ונכסיה. בראשית הדרך, בשנת 1974, נקבע כי המועצה תמנה שבעה חברים: שניים ימנה שר החינוך והתרבות, ואת יתר החמישה, כולל היושב ראש, תמנה קרן יד הנדיב, אולם ההרכב טעון אישור של השר.⁶¹ ביוני 1980 נמצא כי מועצת האוניברסיטה מונה 18 אנשי מדע וציבור, נגידת האוניברסיטה הייתה גב' ג'יימס דה-רוטשילד, ויעקב דה-רוטשילד ומקס רואן, סגני הנגידה, מונו לתפקידם לכל ימי חייהם.⁶² עוד נקבע כי המועצה תוכל למנות ועדת ביצוע (Executive Committee), שאת חבריה תמנה קרן יד הנדיב, אולם יושב ראש הוועדה יתמנה רק לאחר התייעצות עם שר החינוך והתרבות.⁶³

לצד אלה פעלה הוועדה האקדמית המייעצת (Academic Advisory Committee), שהחלה את פעילותה הרשמית באוקטובר 1974.⁶⁴ מועצה זו הייתה אמורה להתוות את תכניות הפיתוח האקדמיות של האוניברסיטה, לשמור על הרמה האקדמית שלה לרבות מינוי הסגל האקדמי והרכב הקורסים, ולקבוע את התקנונים האקדמיים של המוסד. בשנים הראשונות לפעילות האוניברסיטה מינתה את חברי הוועדה המייעצת נגידת האוניברסיטה מתוך רשימת מומלצים שקבעה המועצה להשכלה גבוהה, וחברי הוועדה היו קונסורציום של פרופסורים מכל שבעת המוסדות להשכלה גבוהה בארץ – מעין סנאט ייצוגי של כלל האוניברסיטאות. בדימויה של

61 האוניברסיטה הפתוחה – יוני 1980, א-אופ, אבני דרך.

62 שם.

63 שם.

64 Everyman's University – basic documents, שם.

הוועדה השתתפו בקביעות נציגים מהסגל האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה, אבל לא נקבע לא מעמד ולא היחס בינם ובין חברי הקונסורציום האקדמי, שרובם היו בכירים בדרגתם ובעלי יוקרה אקדמית עדיפה על שלהם. ביוני 1980 מנתה הוועדה האקדמית המייעצת 16 פרופסורים במגוון תחומי ידע מכל האוניברסיטאות בארץ.⁶⁵

תחום נוסף שייחד את האוניברסיטה הפתוחה בשנותיה הראשונות היה הוויתור על תפקיד הרקטור. באפריל 1974 מונה מקס רואו, מנהל קרן יד הנדיב, לנשיא האוניברסיטה, ופרופ' שניאור ליפסון מונה לרקטור הראשון. בכך היה סימן ברור לכוונה להקים סנאט לאוניברסיטה הפתוחה – שבו ראה ליפסון צעד ראשוני ובסיסי לכינון עצמאות של הסגל האקדמי, כמו הסנאט שהוקם באוניברסיטה הפתוחה בבריטניה. שנה לאחר מכן, במאי 1975, התפטר ליפסון מתפקיד הרקטור, ובפברואר 1976 מונה פרופ' גינזבורג לסגן הנשיא בפועל.⁶⁶ בינואר 1977 פרש מקס רואו מתפקידו כנשיא האוניברסיטה הפתוחה, ופרופ' אברהם גינזבורג נבחר להחליפו.⁶⁷ בפברואר 1977 כתב לשר החינוך אהרן ידלין כי בישיבה שהתקיימה ב-29 בדצמבר 1976 החליטה מועצת האוניברסיטה הפתוחה שרואו – שהיה האחראי המנהלי לפיתוח הראשוני של האוניברסיטה הפתוחה 'כמקובל על קרן הנדיב ליטול על עצמה אחריות מלאה בעת הקמת פרויקט חדש וחשוב' – יפסיק את כהונתו כנשיא. רואו הסביר כי אינו יכול להמשיך ולייחד זמן רב לתפקידו עקב ריבוי הפרויקטים שהוא אחראי להם מטעם קרן הנדיב, והוסיף כי 'למעשה, פרופ' גינזבורג, ממלא מזה זמן רב את תפקידי נשיא האוניברסיטה, אם לא כמעט את כולם'. כך, אף שפרופ' גינזבורג החל למלא את תפקיד הנשיא רק ב-1 במארס,⁶⁸ ההחלטה למנותו נתפסה כהכרה רשמית במצב שהתקיים למעשה זמן רב. רואו הוסיף כי הוא ימשיך לשמור על קשריו עם האוניברסיטה הפתוחה, אולם לא ברמת הביצוע, אלא באמצעות מינוי לסגן הנגידה של האוניברסיטה, ובכך יעסוק בעיצוב נושאי המדיניות.⁶⁹ ביטוי נוסף לכך שמבחינת ראשי קרן יד הנדיב כהונתו של פרופ' גינזבורג החלה מיד לאחר התפטרותו של שניאור ליפסון במאי 1975 נמצא בדבריו של ג'ייקוב רוטשילד בטקס חלוקת התארים לבוגרים הראשונים בשנת 1982, שם הסביר כי: 'חודש יולי 1975 היה תאריך מפתח בחיי האוניברסיטה שלנו: היה זה התאריך בו פרופ' גינזבורג מונה לנשיא האוניברסיטה'.⁷⁰

מכניסתו של גינזבורג לניהול בפועל של האוניברסיטה הפתוחה, ביולי 1975, נגנז הרעיון של דגם דואלי לניהול האוניברסיטה הפתוחה, כלומר נשיא שיפקח על הניהול והייצוג

65 שם.

66 שם.

67 שם וכן 'מינויים חדשים באוניברסיטה הפתוחה', דבר, 7.3.1977.

68 שם.

69 מכתב ממקס רואו, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, אל אהרן ידלין, שר החינוך והתרבות, 17.2.1977, א-אופ, מסמכי הכרה – 2.

70 דברי הנואמים בעת טקס חלוקת התארים לבוגרים הראשונים 6.9.1982 (דו"ח הנשיא תשמ"ב), שם, אבני דרך.

של המוסד לצד ראש אקדמי אוטונומי שבוחר הסנאט, כמו שהתנהלו האוניברסיטאות הרגילות. לפי הדגם האקדמי שהיה מקובל אז, בראש המדרג האקדמי באוניברסיטה עמד הרקטור. את הרקטור בחר הסנאט, והוא היה אחראי כלפיו. הרקטור שיתף פעולה עם הנשיא, אבל לא היה כפוף לו. כך התקיים באוניברסיטאות מבנה דואלי של 'נשיא ורקטור', כשההיררכיה אינה ברורה. מבנה זה היה ייחודי לישראל, ולימים, בשנת 2000, המליצה ועדת בדיקה לנושא זה – ועדת מלץ – לשנותו, והציעה מבנה דומה לזה שגיבשה האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1975.⁷¹

עם ביטול תפקיד הרקטור באוניברסיטה הפתוחה נקבע ניהול ריכוזי, והתמסד הדגם שבו נשיא האוניברסיטה הפתוחה הוא ראשה האקדמי והאדמיניסטרטיבי, והוא האחראי לביצוע המדיניות בכל פעילויותיה בכל התחומים. לצד נשיא האוניברסיטה הפתוחה פעלו סגני נשיא שהוא בחר בהם, והוא שקבע את סמכויותיהם באישורה של הוועדה האקדמית המייעצת. בתחילת שנות השמונים כיהנו שני סגני הנשיא: הראשון, סגן נשיא לעניינים אקדמיים, פרופ' ישראל שצמן, שהיה האחראי על הגיוס והפעילות של הסגל האקדמי של האוניברסיטה (חברי סגל, עוזרי הוראה, עורכים ומנחים), וכן לפיתוח הקורסים, להפעלתם ולתהליך הלימודי הקשור בכך; וכן לטיפול בסטודנטים. השני היה סגן נשיא לתכנון וטכנולוגיה, יונה פלס. לצדם פעלו שלוש יחידות ארגוניות עיקריות: מנהל הלימודים, שהיה כפוף לסגן הנשיא לעניינים אקדמיים;⁷² מנהל הסטודנטים, שהיה כפוף לנשיא האוניברסיטה;⁷³ ויחידת ההוצאה לאור, שגם היא הייתה כפופה ישירות לנשיא האוניברסיטה.⁷⁴ נוסף על יחידות אלה פעלו יחידות ניהוליות קטנות בכללן כספים, כוח אדם, משק ותחזוקה.⁷⁵

בשלוש השנים הראשונות (1974-1977) מימנו את פעולות האוניברסיטה הפתוחה מענקים מטעם קרן יד הנדיב, ומשנת 1977 החלה המדינה להשתתף – בהדרגה ובמידה

71 ועדת מלץ מצאה כי המבנה הדואלי יוצר מצבי ניהול לא יעילים, בעיקר כפילויות, סרבול בתהליך קבלת ההחלטות ועיכובים בביצוע. הניסיון בארץ מראה, כך לפי הדו"ח, כי במקרה של חילוקי דעות בין הנשיא לרקטור נוצרים קשיים, מתיחויות והפרעה ממשית לניהולה התקין של האוניברסיטה, ולכן המליצה הוועדה על מבנה חד-קודקודי: על ביטול משרת הרקטור כך שבראש האוניברסיטה יעמוד רק ראש אחד – הנשיא. המשנה לנשיא יחליף את הרקטור ואותו יבחר הסנאט. ראו: נאווה לוונהיים, המלצות הוועדה הציבורית לבחינת המבנה הארגוני של המוסדות להשכלה גבוהה, בראשותו של שופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) יעקב מלץ (ינואר 2000) (מוגש לוועדת החינוך והתרבות), הכנסת, מרכז מחקר ומידע, ירושלים 2002, עמ' 5.

72 מנהל הלימודים הורכב משתי יחידות: פיתוח קורסים, שבראשו עמד אבשלום שוחט; והיחידה להפעלת קורסים, שבראשה עמד פרופ' נחמן אשל.

73 בראש מנהל הסטודנטים עמד נתן גרוסמן, ותפקידיו העיקריים היו רישום סטודנטים, ארגון מרכזי לימוד והפעלתם, טיפול ארגוני במטלות ובבחינות והפצת החומר הלימודי.

74 בראש יחידה זו עמד דן אופיר, ותפקידיה היו להדפיס ולהגיה את ספרי הלימוד בשלבי הפיתוח של הקורסים, ובסופו של דבר לעצב אותם מבחינת גרפית ולהוציאם לאור.

75 מדיניות אקדמית ודרכי פועלה של האוניברסיטה הפתוחה נובמבר 1979, א-אופ, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

הולכת וגדלה – במימון האוניברסיטה באמצעות הוועדה לתכנון ולתקצוב. מפתחת הלימודים באוקטובר 1976 היו לאוניברסיטה גם הכנסות משכר הלימוד, ולפי התחזיות לפחות עד שנת הלימודים 1980-1981 נשאר תקציב האוניברסיטה דומה לזה שהיה בשנים הראשונות (בערכים ריאליים). וביתר פירוט: התקציב היה מורכב מחמישה מיליון הדולר שיבואו מקרן יד הנדיב לצד הקצבות של הוועדה לתכנון ולתקצוב וכן הכנסות עצמיות משכר לימוד, ממכירת ספרי לימוד ומפיתוח קורסים לגופים אחרים (לוח 3). אחת ההחלטות החשובות של פרופ' גינזבורג הייתה כי כ-90 אחוז מההוצאות לפיתוח ולהפעלה של קורסים יופנו לקורסים אקדמיים, ורק 10 אחוזים הנותרים ייוחדו לקורסים במסלולי השכלה ודעת ובמסלולים מקצועיים. בכך נקבע כי האוניברסיטה הפתוחה בניהולו של גינזבורג דחתה לחלוטין את המסקנות של ועדת שראם שלפיהן יש להדגיש את המסלולים להכשרה ללא תואר אקדמי.⁷⁶ ואולם על אף עמדתו של שניאור ליפסון, שביקש להדגיש את מדעי הטבע והחיים, היה הדגש העיקרי בתקופתו של גינזבורג על מדעי הרוח, החברה והיהדות.

לוח 3: מקורות התקציב של האוניברסיטה הפתוחה בשנים הראשונות⁷⁷

תקופה	יד הנדיב		ועדה לתכנון ותקצוב*	שכר לימוד ושירותים	סך הכול	הערות
	\$	המהווים ל"י				
31.12.75-1.4.74	4,850,000	--	--	4,850,000	21 חודשים	
31.12.76-1.1.75	(2,100,000)	9,350,000	--	1,187,000	10,537,000	
30.9.77-1.1.77	(2,380,000)	22,670,000	2,000,000	3,760,000	28,430,000	9 חודשים
30.9.78-1.10.77	(2,160,000)	36,380,000	14,300,000	9,467,000	60,147,000	
30.9.79-1.10.78	(1,450,000)	31,900,000	50,000,000	12,750,000	94,650,000	לפי התקציב

* פרט להחזר מסים

אחת הנקודות הבולטות במדיניותה האקדמית של האוניברסיטה החדשה הייתה כוח האדם האקדמי המצומצם בראשית פעולתה. למעשה מדובר בשלד בסיסי של מסגרת אקדמית המוציאה חלק ניכר מפעילותה לכתיבת הקורסים לאוניברסיטאות הרגילות, והסגל האקדמי הפנימי מפקח על התאמתו לצרכים המיוחדים של האוניברסיטה הפתוחה. אם נבחן את מצבת כוח האדם במאוס 1977 נמצא כי בתחום מדעי החיים, מדעי הטבע והמתמטיקה עבדו שישה אנשי סגל בכיר⁷⁸ ותשעה אנשי סגל זוטא. במדעי הרוח והחברה

76 ועדת שרם הייתה ועדת בדיקה שהקימה יד הנדיב לקראת הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה. ראו וילבור שראם, דויד הוקרידג' והארולד האו, 'אוניברסיטה לכל' בישראל (דו"ח ל"ד הנדיב), 15.9.1972.

77 מדיניות אקדמית ודרכי פועלה של האוניברסיטה הפתוחה נובמבר 1979, א-אופ, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

78 ד"ר אביב ראובן, מרצה בכיר; פרופ' אדם אבינועם – מרצה בכיר; ד"ר נאוה בן צבי – מרצה בכירה; ד"ר שמעונה גינזבורג – מרצה בכירה; ד"ר דניאלה ליבוביץ – מרצה בכירה; יורם קירש – מרצה.

עבדו תשעה איש בסך הכול, מהם שבעה אסיסטנטים ושניים ללא הגדרה ברורה, כלומר במחלקה זו לא נמצאו מרצים או מרצים בכירים.⁷⁹

בעשור הראשון שאפה האוניברסיטה הפתוחה שמספרם של אנשי הסגל האקדמי הפנימי במשרה מלאה יהיה מצומצם, בין 25 ל-30, ואולם בשנת 1980 מנה הסגל 16 איש בלבד.⁸⁰ אנשי סגל אלה עסקו בכתיבת קורסים והכנת חומר לימודי; בהכנת עזרים ואמצעי לימוד; בריכוז צוותים לפיתוח קורסים (שהורכבו מאנשי האוניברסיטה או מאנשי חוץ); בקריאה ביקורתית של החומר הלימודי הנמצא בפיתוח באוניברסיטה ובהערכה שלו. באחריותם הייתה גם הפעלת הקורסים – הדרכה של מפעילי הקורסים והמנחים, הכנת בחינות ופגישות עם סטודנטים; שימוש במדיה; והשתתפות בפעולות ההערכה ובוועדות האקדמיות של האוניברסיטה. עוד נדרש מחברי הסגל לעסוק במחקר בתחום מקצועם. לנוכח מספרם המצומצם והחשיבות שיוחסה להכנתם של הקורסים בידי אנשי מדע שמתמחים בנושא הקורס, היה ברור כי את רוב עבודת ההכנה יעשו אנשי אקדמיה מחוץ לאוניברסיטה הפתוחה. חברי הסגל יכלו לתרום ישירות רק לכתיבה של קורסים אחדים. תהליך זה – של תלות בהזמנת הכתיבה של הקורסים מאנשי מדע חיצוניים לאוניברסיטה – לא היה פשוט מבחינה ארגונית והקשה על עמידה בלוח זמנים, אולם יתרונו היה תרומתם של אנשי מדע מהטובים בתחום.

לצד חברי הסגל הפנימי במשרה מלאה העסיקה האוניברסיטה הפתוחה 16 חברי סגל של אוניברסיטאות רגילות בחלקי משרה כדי שירכזו תחומים שלא היה לאוניברסיטה הפתוחה מומחיות בהם, ישמשו כיועצים בכירים, יכתבו קורסים ויבקרו פיתוח של קורסים. נוסף עליהם העסיקה האוניברסיטה הפתוחה גם כ-400 אנשי סגל אקדמי באוניברסיטאות הרגילות ששימשו יועצים אקדמיים בכירים, כותבים ומעריכי חומר לימודי. מספר האסיסטנטים במשרות מלאות וחלקיות, כולם בעלי תואר ראשון או שני, היה כ-90. האוניברסיטה העסיקה גם קרוב ל-350 מנחים בכל חלקי הארץ, כולם במשרה חלקית. תפקידם העיקרי היה להנחות מפגשים עם סטודנטים במרכזי לימוד ולבדוק מטלות ומבחנים. רוב המנחים היו בעלי תואר שני, אבל לא מעטים מהם היו גם בעלי תואר שלישי. היו שעברו לעבוד באוניברסיטה הפתוחה כאסיסטנטים, ורובם המשיכו להנחות כמה מחזורים ברצף ורכשו ניסיון בעבודה זו.⁸¹

79 במנהל הלימודים במדעי החיים, הטבע והמתמטיקה – 35; במדעי הרוח והחברה – 9, בכללם שרה גורי, הנרי וסרמן כאסיסטנטים וכן ירון צור; אנגלית – 4; עורכי חומר לימודי – 7; המסלול להשכלת מבוגרים – 23; גרפיקאים – 12; ספרייה – 3; מנהל הסטודנטים – 10; מנהל וכספים – 25; כתבניות מנהל הלימודים – 10. בסך הכול 138 עובדים. 'רשימת עובדי האוניברסיטה הפתוחה – מרץ 1977', א-אופ, תיקיה – כח אדם מסמכים היסטוריים – עובדים, מסמך: מצבת עובדים מרץ 1977.

80 האוניברסיטה הפתוחה – יוני 1980, שם, אבני דרך.

81 מדיניות אקדמית ודרכי פועלה של האוניברסיטה הפתוחה נובמבר 1979, שם, המדיניות האקדמית ודרכי הפעולה של האוניברסיטה הפתוחה.

גם שנים לאחר פתיחת הלימודים לסטודנטים נותרה האוניברסיטה הפתוחה מוסד קטן בעל מספר מצומצם יחסית של סגל אקדמי.⁸² לימים טען גינזבורג כי כבר בתחילת דרכו כמנהל היה ברור לו שאם אין נכונות להתפשר על טיבם ועל רמתם של הקורסים, יהיה קשר מאוד לרכז סגל גדול, שימלא בין כותלי האוניברסיטה הפתוחה את כל צורכי ההכנה של הקורסים הרבים במקצועות השונים:

לפיכך גובש מבנה סגל שונה מהמקובל, המבוסס על קבוצה קטנה של חברי סגל אקדמי פנימי במשרה מלאה, על קבוצה דומה בהיקפה של חברי סגל במשרות חלקיות, הבאים בדרך כלל לתקופות קצובות, ועל הסתייעות מרבית בציבור אנשי המדע שבאוניברסיטאות השונות בארץ. מבנה זה איפשר שילוב אנשי מדע מן המובילים בתחומיהם בהכנת הקורסים, בהערכתם ובשמירה על רמתם.⁸³

לדעת גינזבורג התקיים שיתוף מפרה של הכוחות האקדמיים שמחוץ לאוניברסיטה הפתוחה, אף שמבנה זה הטיל מעמסה נוספת על חברי הסגל הפנימי של האוניברסיטה, שהיו האחראים העיקריים לרמה ולאיוכות של כל היבטי ההוראה וכן לבנייה ולהערכה של תכניות פיתוח, לאיוש צוותים מתאימים להכנת קורסים ולהערכה ולבקרה של החומר המצוי בשלבי התהוות. על יסוד זה הוביל גינזבורג מדיניות זהירה של קליטת סגל פנימי. כל מועמד היה חייב לעמוד בקריטריונים המקובלים באוניברסיטאות וכן להוכיח את יכולתו בתחומי הפיתוח של קורסים. תהליך המינוי של מועמד אקדמי ארך לעיתים

82 התפלגות מצב כוח אדם במשרות שלמות באוניברסיטה הפתוחה (אפריל 1986)

	מינהל הלימודים
29	עובדים מנהליים (כולל ביה"ס לטכנולוגיה)
135	חברי סגל אקדמי, אסיסטנטים ועורכים
4	צוות הערכה
	מינהל הלימודים/פיתוח נעזר בשירותים של יועצים, קוראי חוץ וכותבי חוץ.
	מינהל הלימודים/הוראה מעסיק בתקופות הלימודים - בחלקי משרה קטנים בלבד מעל ל-400 מנחים, מדריכים לבורנטים
7	מרכז לשפות
	מינהל הסטודנטים
2	מינהל
21	מירשם ומעקב, בחינות, מרכזי לימוד
19	'למדא' - חנות ספרים וקידום מכירות, מחסן הפצה ודואר
5	אב הבית ושמירה

מתוך: יוסי מאורי (סגן מנהל כח'אדם), 'סיכום פעולות מחלקת כח-אדם בשנת 1985/86', ראו: סיכום פעילות מח' כח אדם 1985-1986, ללא תאריך, א-אופ, כח אדם מסמכים היסטוריים - עובדים.

83 האוניברסיטה הפתוחה - סקירת נושאים אקדמיים. הדו"ח נשלח למועצה להשכלה גבוהה, והתשובה ניתנה במכתב של תחיה קרץ', מזכירת המועצה, מ-10.4.1986. לפרופ' גינזבורג, נשיא האוניברסיטה. ראו: דו"ח חמש שנתי ממתן ההכרה 1986, שם, מסמכי הכרה - 1.

שנה, ומועמדים לא מעטים בעלי נתונים אקדמיים מתאימים לא עמדו במבחן הדרישות הנוספות.⁸⁴

בדו"ח למועצה להשכלה גבוהה שהכינה האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1986, במלאת חמש שנים להכרה בה, נמסר כי אחד המקורות החשובים לחברי סגל חדשים היה ציבור האסיסטנטים של האוניברסיטה הפתוחה. יותר מעשרה מהם היו בעלי תואר דוקטור, וכמעט כל האחרים למדו לקראת תארים גבוהים באוניברסיטאות בארץ. האסיסטנטים שבלטו ברמתם האקדמית ובכישוריהם בפיתוח הקורסים ובהוראתם היו 'מועמדים טבעיים לסגל האקדמי'. בדו"ח צוין כי בשנים שקדמו לשנת 1986 סיימו את לימודיהם לתואר דוקטור 18 אסיסטנטים של האוניברסיטה. שלושה מהם מונו כחברי סגל ושמונה המשיכו לעבוד באוניברסיטה הפתוחה; חלקם אמורים היו להיות מועמדים לאחר תקופת בדיקה נוספת. עוד נלקחה בחשבון בבניית הסגל האקדמי חלוקת הגילים, דבר שנתפס חשוב במיוחד בקבוצה קטנה כמו הסגל האקדמי באוניברסיטה הפתוחה.⁸⁵ בשנת 1981 היו באוניברסיטה הפתוחה 18 חברי סגל פנימי במשרה מלאה ו-15 חברי סגל במשרות חלקיות. בהדרגה עלה מספרם ל-23 חברי סגל פנימי ועוד 19 במשרות חלקיות, ונוסף עליהם היו שמונה מועמדים שבמהלך 1982 אחדים מהם מונו לחברי סגל. הציפייה הייתה כי בשנת 1988-1989 יעמוד מספר חברי הסגל הפנימי על 27-30 ועל 20-25 חברי סגל במשרות חלקיות.⁸⁶ לאנשי סגל אקדמי אלה רצתה האוניברסיטה הפתוחה להעניק אופק תעסוקתי.

המאבק על מינוי פרופסורים (1981-1984)

אחד הנושאים העיקריים שהעסיק את הנהלת האוניברסיטה הפתוחה ואת הסגל האקדמי בתקופתה הפורמטיבית היה הבקשה שהגיש המוסד האקדמי החדש למועצה להשכלה גבוהה לאשר לה למנות פרופסורים. כשבע שנים לאחר פתיחתה לא היה לאוניברסיטה הפתוחה סנאט, אלא ועדה אקדמית מייעצת שכאמור כללה רוב של אנשי אקדמיה מהאוניברסיטאות הרגילות. מספר אנשי הסגל האקדמי שלה היה מצומצם ודמה יותר למספר המרצים במחלקה אקדמית באוניברסיטה רגילה; פעילותה המחקרית הייתה מצומצמת, והיא עסקה בהכשרה לתואר ראשון בלבד ללא הדרכה לתואר שני או לדוקטורט. בתנאים אלה נעשה הגיוס של סגל אקדמי נוסף והשארת הסגל שעבד במוסד לעניין קריטי, ובדצמבר 1981 פנה פרופ' גינזבורג לשר החינוך ויושב ראש המועצה להשכלה גבוהה וזולון המר בנושא המינויים של פרופסורים מטעם האוניברסיטה הפתוחה.

84 שם.

85 שם.

86 שם.

גינזבורג קבע כי התפתחות האוניברסיטה מותנת בראש ובראשונה באיכות הסגל האקדמי שלה וכי אי־אפשר לטפח סגל כזה בלי שהאוניברסיטה תוכל למנות חברי סגל בדרגת פרופסור־חבר ופרופסור מן המניין. הוא קבע כי לפי סעיף 15 של חוק המועצה להשכלה גבוהה מ־1958, האוניברסיטה הפתוחה הוכרה כמוסד להשכלה גבוהה, ולכן היא בת חורין לכלכל את ענייניה האקדמיים והמנהליים ובכלל זה למנות מורים ולהעלותם בדרגה. מדברים אלה משתמע לדעתו שלאוניברסיטה הותר לקדם חברי סגל מדרגת מרצה בכיר לדרגות פרופסור־חבר ופרופסור מן המניין וכן למנות חברי סגל חדשים לדרגות אלה – הדרגות המקובלות בסולם האקדמי והמיוחדות לתחום ההוראה האקדמי. גינזבורג ציין כי גישה זו התקבלה גם באוניברסיטאות הרגילות בארץ ובאוניברסיטה הפתוחה בבריטניה, שהיא במידה רבה הדגם לאוניברסיטאות הפתוחות שקמו אחריה בעולם. ואולם, ציין גינזבורג, אף שהתקיימו התנאים להיתר חוקי, הוא אינו רוצה לפעול בעניין זה על דעת עצמו וללא אישור מוקדם של המועצה להשכלה גבוהה, ואם המסקנה תהיה כי דרושה הסמכה מפורשת בעניין, אזי הוא מבקש שהסמכה זו תינתן לאוניברסיטה הפתוחה.⁸⁷

נשיא האוניברסיטה הפתוחה הדגיש שמהלך זה ראוי ונכון והסביר כי הסגל האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה ממונה ומקודם בדרגה בהתאם לקריטריונים המקובלים באוניברסיטאות בארץ הן מבחינת הדרישות להשכלה רשמית – כל חברי הסגל באוניברסיטה הפתוחה הם בעלי תואר דוקטור; והן מבחינת הדרישות לקידום המחקר, לטיב ההוראה ולתרומה לעבודת האוניברסיטה. זאת ועוד, תהליכי המינוי והעלאה בדרגה בנויים לפי המתכונת המקובלת: קבלת חוות דעת ראשונית ודיווח ראשוני באוניברסיטה, קבלת חוות דעת מאנשי מקצוע בארץ ובחוץ־לארץ, דיון בוועדה מקצועית שבה מכהנים אנשי מדע מהאוניברסיטה ומחוצה לה מתחום התמחותו של המועמד, ודיון בוועדת המינויים העליונה של האוניברסיטה, שבה מכהנים אלה לצד אלה חברי סגל של אוניברסיטה הפתוחה ופרופסורים מאוניברסיטאות אחרות, החברים בוועדה האקדמית של האוניברסיטה: 'הלכה למעשה, נעשים המינויים באוניברסיטה [הפתוחה] בהקפדה ובוזהירות מרביות'.

בשלב זה הציג גינזבורג את תפיסתו בנוגע לסגל האקדמי וקבע כי מדיניותו היסודית היא להישען על 'סגל אקדמי מצומצם מאוד', ולפיכך נדרשת מחברי הסגל יכולת מיוחדת במינה הן מבחינה מדעית והן מבחינה פדגוגית. הוא ציין כי מתוך מאות פניות מונו עד דצמבר 1981 רק 21 חברי סגל. רק 14 מהם הם כרגע הסגל האקדמי הקבוע של האוניברסיטה, ועל פי התכניות עד 1985 עתיד מספר חברי הסגל הפנימי להגיע לכ־25-30 לכל היותר.⁸⁸ תפקידם העיקרי של אנשי הסגל באוניברסיטה הפתוחה היה לכתוב ספרי לימוד, שלמעשה היו סיכום מושכל של הידע האקדמי הבסיסי בתחום, שכן האוניברסיטה כיוונה ללימודים לתואר ראשון בלבד. ספרי לימוד אלה לא יכלו להיחשב עבודת מחקר על פי

87 פרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, לזבולון המר, יו"ר מל"ג ושר החינוך והתרבות, 20.12.1981, א-אופ, אישור מינויים לדרגת פרופסור, שם המסמך: 20.12.1981.

88 שם.

הקריטריונים שהציבו האוניברסיטאות הרגילות לקידום אנשי סגל, ולכן בפברואר 1983 קבע גינזבורג – בתגובה לביקורת שהושמעה במועצה להשכלה גבוהה – כי כדי לחזק את ההיבט המחקרי של פעילות הסגל האקדמי באוניברסיטה, סיכמה הוועדה האקדמית כי חברי הסגל ייחדו עד מחצית זמנם למחקר, בעיקר בנושאי התעניינותם המקצועית וכן במחקר חינוכי. בנושא המחקר החינוכי יש חשיבות לפרסומים הדנים בגישות ובחידושים הפדגוגיים והמתודולוגיים, שבאו לידי ביטוי בקורסים שהכינו חברי הסגל. מכיוון שהאוניברסיטה הפתוחה אינה יכולה להעמיד לרשות חברי הסגל שלה מתקני מחקר שעלותם גבוהה, ומכיוון שמספרם של חברי הסגל בכל תחום קטן, הפתרון שנמצא היה כי האוניברסיטה הפתוחה תעודד התקשרות של חברי הסגל שלה עם קבוצות מחקר באוניברסיטאות ובמכוונים אחרים. עידוד זה יבוא לידי ביטוי בסיוע כספי שתגיש האוניברסיטה הפתוחה לחברי הסגל שלה. האוניברסיטה גם תאפשר לחברי הסגל שלה לצאת לשבתון של שישה חודשים מדי שלוש שנים ותעודד אותם להאריך את תקופת השהייה מחוץ לאוניברסיטה לשנה או יותר במסגרת חופשה ללא תשלום או תוך כדי קבלת תשלום חלקי מהאוניברסיטה. עוד נקבע כי מכיוון שלעיתים סדרי הפעילות באוניברסיטה הפתוחה, בייחוד בזמן הכנת קורס חדש, אינם מאפשרים לחבר סגל לייחד זמן למחקר, תאפשר לו האוניברסיטה, לאחר תקופות כאלה, לייחד את עיקר זמנו במשך תקופה מסוימת למחקר. לבסוף נקבע כי הפעילות וההישגים של חברי הסגל במחקר הדיסציפלינרי והפדגוגי ייכללו בקריטריונים לקידוםם בדירוג האקדמי.⁸⁹

ואכן, בעקבות יישומם של עקרונות אלה – הסביר גינזבורג במכתב משנת 1983 – מחצית מזמנם של חברי הסגל מיועדת למחקר. אמנם האוניברסיטה הפתוחה לא בנתה מעבדות מחקר, אבל חבריה שנדרשו למעבדות השתלבו בקבוצות מחקר בבית החולים הדסה בירושלים, בכור האטומי בנחל שורק ובאוניברסיטת תל אביב. גם אחדים מחברי הסגל שמחקרם אינו דורש מעבדות עמדו בקשר הדוק עם קבוצות מחקר באוניברסיטאות אחרות. חברי הסגל החלו לצאת לשבתונים, שהוארכו בדרך כלל בחופשות בתשלום או ללא תשלום. לצורך קידום התהליכים של מינוי הדרגות הבכירות הוגש תקנון מינויים לאישור המועצה האקדמית, נקבעו כללים להרכב הוועדות המקצועיות, ונקבע כי בכל אחת מהן יהיו אנשי מדע מן הידועים בתחומיהם מהאוניברסיטאות בארץ. המינויים באוניברסיטה הפתוחה שנעשו עד אז לוו גם במשאל בין אנשי מקצוע בארץ ומחוץ לארץ ונערכו על הבסיס המקובל באוניברסיטאות אחרות בארץ. הדגש היה על הישגים במחקר, על הערכת הקהילה המקצועית, על פעילות בהוראה ועל תרומה אקדמית כללית לאוניברסיטה ומחוצה לה. לכל אלה התווספה הדרישה ליכולת מוכחת של הכנת חומר לימודי כתוב בגישת הוראה מיוחדת.

בכל ועדה מקצועית לדרגות הבכירות יכהנו, הציע גינזבורג, אנשי מקצוע מאוניברסיטאות אחרות. בוועדות למינויים בדרגות פרופסור ופרופסור-חבר יהיו לפחות שני חברים

כאלה. כמו כן במכתבים לקבלת חוות דעת יישאל האם המועמד היה נמצא ראוי למינוי מקביל באוניברסיטה של מחווה הדעת. על המינויים תפקד הוועדה האקדמית, שבכל תקופת קיומה של האוניברסיטה מכהנים בה פרופסורים מהידועים במקצועותיהם מכל האוניברסיטאות בארץ. הוועדה תבחר מתוכה ועדת מינויים ותקבל דיווח על המינויים.⁹⁰ נראה כי בעיני האוניברסיטה הפתוחה מעורבותה של קבוצת אישים זו, שכל אחד מהם היה בעל עמדה אקדמית מהבכירות ביותר, יבטיח שרמת המינויים באוניברסיטה לא תיפול מזו המקובלת באוניברסיטאות אחרות בארץ. בסיכום המכתב לשר החינוך קבע גינזבורג שאישור האפשרות למנות פרופסורים יביא לידי התקדמותה והתבססותה של האוניברסיטה הפתוחה, וכי ללא אפשרות זו יקשה עליה מאוד לגייס כוחות מעולים מקרב האקדמאים בארץ ובחוץ-לארץ.

בתגובה למכתב השיב מזכיר המועצה להשכלה גבוהה דב קרן-יער כי בישיבתה מ'16 בפברואר 1983 החליטה המועצה כי תקיים בקרוב דיון עקרוני בסוגיית מינוי פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה מחוץ לשבע האוניברסיטאות.⁹¹ גם שר החינוך ויושב ראש המועצה להשכלה גבוהה זבולון המר שלח לגינזבורג מכתב דומה והוסיף כי 'אני שותף לתקוותך כי הנושא יבוא על פתרונו בהקדם'.⁹²

בשלב זה של הדיונים הציגו מקס רואו, יושב ראש הוועד הפועל של האוניברסיטה הפתוחה, והנשיא גינזבורג עמדה משותפת מול המועצה להשכלה גבוהה בנושא זה. ב'17 במאי 1983 הם קבעו במכתב משותף כי חובתם כלפי האוניברסיטה, חברי הסגל האקדמי והסטודנטים שלה להדגיש את החשיבות המכרעת שבקבלת אישור מטעם המועצה, שכן בלעדיו – וללא האפשרות לקדם את הסגל האקדמי ולגייס כוחות אקדמיים מעולים – הם מתקשים לראות כיצד ניתן יהיה להמשיך ולפתח אוניברסיטה.⁹³

דיוני המועצה להשכלה גבוהה

ב'8 בפברואר 1982, בעקבות הפנייה מדצמבר 1981, מינה יושב ראש המועצה להשכלה גבוהה ושר החינוך והתרבות זבולון המר את ועדת המשנה לבדיקת בקשתה של האוניברסיטה הפתוחה למינוי פרופסורים.⁹⁴ ועדה זו, גם היא בראשותו של פרופ' יוסף

90 שם.

91 דב קרן-יער, מזכיר המועצה להשכלה גבוהה, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 21.2.1983, א-אופ, אישור מינויים לדרגת פרופסור.

92 זבולון המר, יו"ר המועצה להשכלה גבוהה, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 25.3.1983, שם, אישור מינויים לדרגת פרופסור.

93 מקס רואו, יו"ר הוועדה הפועל, ופרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, לזבולון המר, יו"ר המועצה להשכלה גבוהה, 17.5.1983, שם.

94 דו"ח ועדת המשנה לבדיקת בקשת האוניברסיטה הפתוחה למינוי פרופסורים במסגרתה, אוקטובר 1982, המועצה להשכלה גבוהה (להלן: דו"ח ועדת המשנה למינוי פרופסורים). חברי הוועדה היו פרופ' יוסף דן, יושב ראש הוועדה, חבר המל"ג והאוניברסיטה העברית; פרופ' יהודית בירק, חברת

דן,⁹⁵ הגישה את מסקנותיה שמונה חודשים לאחר מכן, באוקטובר 1982, לאחר שקיבלה חומרים כתובים בנושא מהאוניברסיטה הפתוחה ונפגשה עם נשיא האוניברסיטה ועם שני נציגים מחברי הסגל הבכיר – ד"ר ראובן אביב וד"ר בנימין גויברגר. מסקנותיה היו כי ההכרה וההסמכה לתואר ראשון שנתנה המועצה להשכלה גבוהה לאוניברסיטה הפתוחה לא כללו שום הגבלה במעמדה בהשוואה לאוניברסיטאות אחרות. משום כך, וכדי לסייע להתפתחותה ולהקל עליה לגייס סגל בכיר, יש להסמיך אותה להעניק תואר 'פרופסור'.

הבעיה העיקרית שהוועדה נתקלה בה הייתה היעדר קביעות באוניברסיטה הפתוחה. בכל האוניברסיטאות, לרבות אוניברסיטאות פתוחות בחוץ-לארץ, נכרכה הפרופסורה במעמד קבוע, פרט למקרים יוצאים מן הכלל. הנהלת האוניברסיטה הפתוחה לעומת זה התנגדה עקרונית למתן קביעות לעובדיה המנהליים והאקדמיים, והם עבדו רק על בסיס חוזים לתקופות של חודשים ספורים עד חמש שנים. נציגי הסגל האקדמי שעמם נפגשה הוועדה 'טענו בעד הנהגת הקביעות. זו בעיה המעוררת מתחים וקשיים'.⁹⁶ לדעת הוועדה:

למתן קביעות יש משמעות מרחיקות לכת ביותר בתחומי הרמה האקדמית, החופש האקדמי ואפשרויות הפיתוח של האוניברסיטה. אי-מתן קביעות עלול לחבל באפשרות גיוס סגל ברמה הדרושה, ודעה זו נשמעת גם בין מורי האוניברסיטה הפתוחה.⁹⁷

הוועדה סברה שיש לתת קביעות באוניברסיטה הפתוחה בדרגות פרופסור מן המניין ופרופסור-חבר, בהתאם לנהלים הנהוגים באוניברסיטאות אחרות, אולם הסבירה כי היא לא הוסמכה לפסוק הלכה בעניין זה או להפעיל חובת ציות לכך על האוניברסיטה הפתוחה. לכן הוצע שהענקת דרגת פרופסור באוניברסיטה הפתוחה תהיה כרוכה באפשרות של חוזה לעשר שנים לפחות.

חברי הוועדה התייחסו גם להרכב המוצע של הוועדה המקצועית וועדת המינויים העליונה. בנוגע לוועדה המקצועית נקבע כי אמורים לשבת בה שלושה עד חמישה חברים; חבר אחד או שניים יהיו מקרב חברי המועצה האקדמית ולצדם חבר סגל אחד או שניים מהאוניברסיטה הפתוחה. לצד אלה ישב בוועדה עוד איש מדע מחוץ לאוניברסיטה, שפועל בתחום קרוב למקצועו של המועמד ותמיד 'חבר הוועדה [המועצה] האקדמית ישמש כיו"ר הוועדה המקצועית'.⁹⁸ כשתוקם ועדה ובה יותר משלושה חברים, יהיו לפחות שניים מחבריה חוקרים שאינם נמנים עם סגל האוניברסיטה הפתוחה. בנוגע לוועדת המינויים

הוועדה לתכנון ולתקצוב, מהפקולטה לחקלאות באוניברסיטה בעברית; ופרופ' יצחק גילת, חבר המל"ג ואוניברסיטת בר-אילן.

95 פרופ' יוסף דן גם היה יושב ראש של ועדת משנה קודמת של המועצה להשכלה גבוהה, שהגישה את מסקנותיה ב-15.5.1980. ראו: דו"ח ועדת יוסף דן להכרה בתואר בוגר, א-אופ, מסמכי הקמה היסטוריים – מסמכי הקמה.

96 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983, עמ' 9.

97 דו"ח ועדת המשנה למינוי פרופסורים, עמ' 2.

98 נספח 'נהלים למינוי חברי סגל חדשים באוניברסיטה הפתוחה', שם, עמ' 3.

נקבע כי זו תמנה חמישה, וחבריה יהיו נשיא האוניברסיטה הפתוחה, שיעמוד בראשה, ולצדו סגן הנשיא לעניינים אקדמיים, שני חברים מקרב חברי המועצה האקדמית שאינם חברי סגל באוניברסיטה הפתוחה ועוד שני חברים סגל מאלה המשתתפים בדיוני המועצה האקדמית. כלומר, שלושה חברים מתוך האוניברסיטה הפתוחה ושניים חיצוניים, הנשיא וסגנו לעניינים אקדמיים יהיו חברים בוועדת המינויים בתוקף תפקידם, ואת שאר חברי הוועדה תמנה המועצה האקדמית לתקופה של שנתיים.

הקביעה העקרונית החיובית של הוועדה בנוגע לבקשתה של האוניברסיטה הפתוחה העלתה שאלות כבדות משקל, כמו מהי ההגדרה של המושג 'אוניברסיטה' ואיזה מוסד ראוי שיסמך פרופסורים ובאילו תנאים. במועצה להשכלה גבוהה התגבשו שתי דעות עקרוניות: הראשונה – שאותה ביטא פרופ' אניטה שפירא – הייתה כי אין זה ראוי שהאוניברסיטה הפתוחה תוכל להסמך פרופסורים משום שאיננה מוסד שמוכיל מחקר או מכשיר סטודנטים לתארים גבוהים: 'אצלי המושג "פרופסור" מתקשר לעשיית מחקר. למיטב ידיעתי, מורי האוניברסיטה הפתוחה אינם עוסקים במחקר אלא נדרשים לכתוב יפה'.⁹⁹ בדיון אחר הסבירה שפירא כי 'מי שמכשיר חוקרים – ייתן פרופסורה'. לעמדה זו התנגד אחד הפרופסורים מהטכניון שטען כי 'אז לפי הצעה זו יוצא שהטכניון לא ייתן תואר פרופסור, כי מטרתו הראשונית היא להכשיר מהנדסים'.¹⁰⁰ קבוצה זו בחנה את האפשרויות לקיים 'מסלול מקביל' של תארים שאינם פרופסורה שיבחינו את האוניברסיטאות מהמוסדות שאינם אוניברסיטאות.

המחזיקים בדעה השנייה גרסו שיש לאפשר את התפתחות האוניברסיטה הפתוחה על ידי גיוס סגל אקדמי ראוי, ומאחר שהיא כבר זכתה בתואר 'אוניברסיטה', יש לאפשר לה להסמך פרופסורים, כמו שביטא זאת פרופ' יוסף דן: 'לא מצאנו סיבה מדוע האוניברסיטה הפתוחה לא תמנה פרופסורים במסגרתה'.¹⁰¹ קבוצה זו התפצלה סביב מידת האוטונומיה שיש לתת לאוניברסיטה הפתוחה, כלומר בשאלה כיצד תפקח המועצה על תהליכי המינוי בוועדות המקצועיות ובוועדה העליונה. כל זה הוביל לסדרת דיונים מעמיקים שעסקו בבחינת מעמדה של האוניברסיטה הפתוחה וכן במעמדם של בתי הספר הגבוהים המקצועיים למוזיקה או לציור ועיצוב והמכללות, שגם הם ביקשו לאפשר להם מסלול למינוי פרופסורים.

באחד הדיונים האלה, מ' 16 בינואר 1983, ציין יושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב חיים הררי¹⁰² כי באקדמיה למוסיקה על שם רובין בירושלים יש ועדת מינויים שאותה מינתה

99 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983, עמ' 9.

100 'דיון עקרוני בסוגיית מינוי פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה מחוץ לשבע האוניברסיטאות', מתוך פרוטוקול מועצה מ' 20.4.1983, ישיבה מס' (147) 17, עמ' 15 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 20.4.1983).

101 שם, עמ' 9.

102 הפיזיקאי פרופ' חיים הררי היה אחד האישים המרכזיים בעיצוב האקדמיה בישראל בשנים אלה. הררי, נוסף על כהונתו כיושב ראש השני של הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה

למעשה המועצה להשכלה גבוהה, והיא שעוסקת במינוי פרופסורים. באקדמיה בצלאל יש ועדה פנימית, בידיעת המועצה, הכוללת אנשים חיצוניים המפקחים על התהליך. בית הספר הגבוה לטכנולוגיה לא פנה למועצה בעניין זה 'ועושה "שבת" לעצמו עפ"י כללים בלתי ברורים'. בית הספר הגבוה לאופנה ועיצוב על שם שנקר אינו ממנה פרופסורים. האוניברסיטה הפתוחה היא אוניברסיטה מעצם שמה, אבל היא מעניקה תואר ראשון בלבד ואיננה עוסקת במחקר במלוא מובן המילה, כלומר הוא כיוון כי פעילותה מסתכמת בתחומי הפעולה של מכללה בלבד.

יוסף דן חזר והצדיק את מתן הפרופסורה באומרו כי הוועדה אינה סבורה שיש להבחין בין פרופסורים, כלומר אין כוונה ליצור פרופסור מיוחד לאוניברסיטה הפתוחה שכן מדובר במינוי פרופסורים במקצועות 'שגרתיים' – ספרות, היסטוריה וכדומה המצויים גם באוניברסיטאות הרגילות. עוד הסביר דן כי אם יש באוניברסיטה הפתוחה עובד מעולה שכותב תכניות לימוד מצוינות המתאימות לצורכי האוניברסיטה הפתוחה, הוא עדיין לא יהיה פרופסור. להבנתו, הוא יוכל להיות פרופסור רק אם יש לו מטען קודם ואם תוך כדי עבודתו באוניברסיטה הפתוחה, ובסיוע מוסד אחר, הוא התפתח בצורה שמצדיקה מתן פרופסורה על פי הקריטריונים הנהוגים במוסדות אחרים. לצורך זה מתקיים מנגנון המינויים שכולל חוות דעה של חוקרים חיצוניים על עבודתו של המועמד.¹⁰³

עוד צוין בדיון כי אחת הפעולות העיקריות של חוקר באוניברסיטה היא הדרכת תלמידי תואר שני לתזה ותואר שלישי – דוקטורט, ואלה נעדרים מפעילותה של האוניברסיטה הפתוחה. יוסף דן הסביר כי פרופסורים מהאוניברסיטה הפתוחה ישתתפו בחוות דעת על דוקטורטים וכן יעסקו בנושאים הספציפיים לאוניברסיטה הפתוחה ובהם הכנת תכניות לימודים בכתב, ביקורת על תכניות לימודים, ביקורת של ספרים וחומרי לימוד. דן הכיר בכך שתפקיד הפרופסור באוניברסיטה הפתוחה שונה מבחינת ההדגשים, אולם לדעתו דרך השיפוט המדעית לגביה היא כמו באוניברסיטאות האחרות, כך שאין הבדל של רמה, אלא של תפקיד. לטענה זו התנגד בחריפות פרופ' פריש, כשטען – כמו פרופ' אניטה שפירא – נגד הענקת פרופסורה. בדבריו בולטת תפיסתו את תפקיד האוניברסיטה הפתוחה: 'מדוע הצורך הזה להעלות אנשים לדרגת פרופסור? איננו מעוניינים שיעסקו שם במחקר, אלא שיכתבו תכניות בצורה טובה'.¹⁰⁴ תשובתו של יוסף דן לא סתרה את מהות הביקורת של פרופ' פרוש, אבל נשענה על הטענה כי קשה יהיה להחזיק שם אנשים טובים אם אי אפשר להתקדם בתוך המוסד עצמו.

בשנים 1979-1985 כיהן כנשיא מכון ויצמן בשנים 1988-2001 והיה המייסד ויושב הראש הראשון של מכון דוידסון לחינוך מדעי ליד מכון ויצמן, 1999-2015. אחת מפעולותיו החברתיות החשובות והמבורכות הייתה הקמתו של פר"ח (פרויקט חונכות) כתכנית לאומית שבמסגרתה סטודנטים פועלים לסייע לילדים נדרשים כדי להעניק להם דגם חיובי לחיקוי ולפיתוח הערכה עצמית חיובית – והפיקוח על מפעל זה.

103 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983.

104 שם, עמ' 10.

בשלב זה הוזמן לדיון נשיא האוניברסיטה הפתוחה, גינזבורג, שהסביר לחברי המועצה כי האוניברסיטה בניהולו מתפתחת בצורה נאותה, התלמידים והקורסים מתרבים, ופעילות האקדמית מבוססת על שמירה בלתי מתפשרת על רמה גבוהה. ואולם הוא גם קבע כי לא ניתן יהיה להחזיק בגרעין הסגל העיקרי בלי האפשרות לתת לו פרופסורה. בין היתר נשאל אם בכוונת האוניברסיטה הפתוחה להעניק בעתיד תארים גבוהים? האם בהנהלה רוצים לעבור למינוי קבע? האם לדעתם רצוי 'לגדל' אנשים מבפנים או לגייס אנשים מבחוץ? האם אנשי הגרעין הקבוע הם אנשים שעבודתם היחידה היא באוניברסיטה הפתוחה? מה הישגיו של הסגל במחקר? האם המניעים לאימתן קביעות היו מנהליים או אידאולוגיים? וכן מה השקפתם של אנשי האוניברסיטה הפתוחה על פעילות מחקרית, ולמה מתכוונים באוניברסיטה הפתוחה ב'פרסומים מספיקים' לתואר פרופסור? גינזבורג השיב כי האוניברסיטה הפתוחה בבריטניה היא האבטיפוס של המוסדות לחינוך אקדמי מרחוק בארץ ובעולם, וכי שם מעניקים תואר שני ושלישי. בנוגע לקביעות הסביר כי:

לאף עובד באוניברסיטה הפתוחה, הן אקדמי והן מנהלי, אין קביעות. יש לכך נימוקים שונים. זהו מוסד בעל צביון שונה, מוסד צעיר ומתפתח וסברנו שזו דרך טובה. אנו נותנים לסגל מינויים לתקופות מסוימות: בהתחלה, בדרך כלל, לשנתיים, אח"כ – ל-3 ואח"כ – ל-5.¹⁰⁵

בנוגע לגידול ולטיפול אנשים מהמוסד עצמו הסביר גינזבורג כי קיימת קבוצה גדולה של אסיסטנטים שרובם לומדים לתואר שלישי ואחדים מהם נתפסים כבעלי פוטנציאל להתפתח באוניברסיטה הפתוחה לכשיסיימו את לימודיהם. הכוונה שעיקר עבודתם תהיה באוניברסיטה הפתוחה. עוד הסביר כי אין כוונה להעלות בדרגה אנשי סגל שאינם במשרה מלאה, ורק כאלה שעיקר עבודתם באוניברסיטה הפתוחה. כדי לעודד את חברי הסגל גם נקבע כי הם ייהנו מזכות שבתון כמו הסגל באוניברסיטאות האחרות. בנוגע לוועדה האקדמית הסביר גינזבורג כי בשלב זה יש שמונה חברי סגל בוועדה, ויושב הראש הוא הנשיא. בנוגע להרכב הוועדות האקדמיות – בדרך כלל היושב ראש הוא חבר הוועדה שאינו חבר סגל של האוניברסיטה הפתוחה, כלומר בדרך כלל את התפקיד ממלא איש מבחוץ שקשור לתחום הרלוונטי.

לסוגיה זו נדרש חיים הררי שטען כי יכול להיווצר מצב שבו בוועדה המקצועית יהיו שלושה חברים, שניים מהם אנשי האוניברסיטה הפתוחה ורק נציג אחד מחוץ לאוניברסיטה:

המצב שבועדה המקצועית יהיה רוב לאנשי האוניברסיטה עצמה נראה לי לא בריא, לפחות בשנים הראשונות – כאשר אין לה ניסיון במינוי פרופסורים ועיקר עיסוקה בתואר ראשון, ולא במחקר. האם האוניברסיטה הפתוחה מוכנה לקבל את הדרישה שבועדה המקצועית יהיה רוב לאנשים מבחוץ, או לפחות מספר דומה?¹⁰⁶

105 שם, עמ' 12.

106 שם.

בתשובה אמר גינזבורג כי הכוונה שיושב ראש הוועדה המקצועית יהיה חבר הוועדה האקדמית שאינו איש האוניברסיטה הפתוחה, ואם בוועדה המקצועית יהיו ארבעה אנשים, שניים יהיו מבחוץ. ההיסטוריון פרופ' ישראל שצמן, סגן נשיא האוניברסיטה הפתוחה לעניינים אקדמיים,¹⁰⁷ הסביר כי החומר של הוועדה המקצועית נשלח לחוות דעת של אנשי מקצוע מחוץ לאוניברסיטה וכי ההחלטה מתקבלת על סמך דעות של אנשי מקצוע שברובם מחוץ למוסד. הדיון הסתיים במחמאה של אריה דבורצקי שאמר לגינזבורג כי 'אני מכיר את החומר של האוניברסיטה הפתוחה, והוא משובח'.¹⁰⁸

ב־20 באפריל 1984 המשיך הדיון בנושא מינוי פרופסורים במוסדות אקדמיים שאינם אוניברסיטאות, וחיים הררי קבע כי כל המועצות להשכלה גבוהה שפעלו עד תקופתו לא טיפלו ביסודיות בסוגיה אף שזה היה בתחום אחריותן והוזכר במפורש בחוק. לדעתו אי אפשר לבטל את מינוי הפרופסורים באקדמיה למוסיקה ובבצלאל לאחר שנוהל המינוי פועל כך כבר כמה שנים, אבל במקום זאת 'עלינו למצוא פרוצדורה אחידה, בבחינת דין אחד לכולם לגבי בתי הספר הגבוהים הלא־אוניברסיטאיים, ושהיא תהיה פרוצדורה קשה וקריטריונים מכבידים'.¹⁰⁹ זאת ועוד, הררי טען כי המושג 'מחקר' נעשה מעורפל, וכי יש סופרים, אמנים ורופאים דגולים בעלי תואר 'פרופסור' שלא עסקו במחקר כלל. החרה אחריו פרופ' פוקס שטען כי אסור לפתוח את הסכרים ויש להחמיר בעניין. סגן יושב ראש המועצה השופט משה עציוני,¹¹⁰ הסביר לחבריו כי המצב החוקי הוא שבכל הנוגע לתואר 'פרופסור' אין הבחנה בין אוניברסיטה למוסד אחר, וכי לדעתו צריך להקפיד שלא תהיה מדיניות של איפה ואיפה. בנימין אבי־יצחק התמיד בדעתו כי דרושה הבחנה בין פרופסור באוניברסיטה ובין אדם בתפקיד מקביל במוסדות אחרים להשכלה גבוהה, וכי הענקת תואר פרופסור צריכה להיות צמודה להגדרת המוסד כ'אוניברסיטה'. פרופ' פרוש טען כי אבני הבוחן לקידום במסלול האקדמי חייבות להיות שלוש: כמות המחקר, איכות המחקר ויכולתו של האדם להדריך ולהורות סטודנטים.

בסופו של דבר נקבע כי על המועצה לקבוע תחילה מהם הקריטריונים למינוי פרופסור; להחליט אם מוסד להשכלה גבוהה שהוא מחוץ לשבע האוניברסיטאות ימנה פרופסורים; ואם ההחלטה תהיה חיובית, להציע כיצד ימונו פרופסורים במוסדות אלה.¹¹¹

107 פרופ' ישראל שצמן כיהן כסגן הנשיא בשנים 1979-1984.

108 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 16.1.1983, עמ' 13.

109 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 20.4.1983, מעמ' 16.

110 משה עציוני (1998-1998) מונה בשנת 1945 לשופט שלום בתל אביב, עם הקמת המדינה התמנה לשופט ראשי בבית משפט השלום בחיפה ולאחר מכן כיהן כנשיא בית משפט השלום בחיפה, ואחר כך כשופט ונשיא בבית המשפט המחוזי בחיפה. משנת 1971 מונה כשופט בית המשפט העליון עד שפרש לגמלאות בהגיעו לגיל שבעים, ב־1978. בשנים 1976-1986 היה סגן יושב ראש המועצה החמישית והשישית להשכלה גבוהה. עציוני עמד בראש כמה ועדות ציבוריות: ועדת החקירה הציבורית לעניין מאורעות 9.7.1959 בוואדי סאליב; ועדת החקירה הממשלתית בעניין השמועות בדבר מתן תשלומי כסף להטיית משחקים בליגה הלאומית בכדורגל (1971); ועדה לבדיקת חוק אימוץ ילדים (1979) והוועדה הממלכתית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה (1978-1979).

111 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 20.4.1983, עמ' 16-17.

בדיון במועצה מ־15 ביוני 1983 דיווח פרופ' היימן כי מבדיקה שנעשתה במועצה להשכלה גבוהה כדי לקבוע מהי אוניברסיטה עלה כי ועדה מטעמה לעניין העקרונות להקצבת כספים למוסדות להשכלה גבוהה שמונתה ב־1973 הגישה דו"ח שאושר ב־1974, ובעקבותיו קמה הוועדה לתכנון ולתקצוב. בסעיף 1.1 של דו"ח זה נאמר כי אוניברסיטה הוגדרה כך: 'אוניברסיטה הינה מוסד להשכלה גבוהה העוסק בהוראה לתואר ראשון, שני ושלישי ובמחקר'. שתי ועדות נוספות שקשורות בנושא – ועדת לנדאו שמונתה ב־1976 וועדת עציוני שמונתה ב־1978 – הגישו טיוטות הצעה לתיקונים בחוק להשכלה גבוהה. ועדת לנדאו המליצה בסעיף 9.1 כי 'רק מוסד אוניברסיטאי מוכר מוסמך להעניק את התואר פרופסור וזה בתחומים בהם הוסמך להעניק תואר דוקטור'; ואילו בטיטות של ועדת עציוני 'אוניברסיטה' הוגדרה כ'מוסד העוסק בהוראה לקראת תארים אקדמיים ובמחקר, למעט בית־ספר גבוה'. בשנת 1978 קבעה הוועדה לתכנון ולתקצוב כי 'אוניברסיטה' היא מוסד אקדמי העוסק בהוראה ומחקר, להבדיל מבית ספר גבוה שעוסק בהוראה לתואר ראשון, ולפיכך התואר פרופסור יוענק על ידי אוניברסיטה בלבד.¹¹²

ואולם התברר כי כבר בשנת 1971 התמנתה מטעם המועצה ועדה בראשותה של פרופ' פוליאקוב־מיבר לקבוע כללים למינוי סגל באקדמיה למוסיקה על שם רובין בירושלים. הוועדה לא הוסמכה למנות פרופסורים, אבל למרות זאת הגישה למזכירות המועצה בשנת 1979 דו"ח עם קריטריונים לשיפוט ורשימת אנשים שהתמנו גם לדרגת פרופסור. הדו"ח הובא לידיעת חברי המועצה אך לא לאישורים הנדרשים. ב־20 ביולי 1976 הוחלט למנות ועדה מלווה לבצלאל – האקדמיה לאמנות ולעיצוב בירושלים, שבין השאר תקבע דרכים למינויים אקדמיים של סגל המוסד. המועצה החליטה שתנאי השכר של הסגל בבצלאל יהיו לפי דירוג חוקרים במערכת הביטחון, כדי להבדיל אותם מהסגל האקדמי באוניברסיטאות. הוועדה המלווה העניקה דרגות פרופסור כשהדו"חות רק הובאו לידיעת חברי המועצה, ללא כל דיון בהם וללא קבלת הסכמה למהלך. בעקבות דברים אלה טען פרופ' היימן שאין לומר שבדיעבד נתנה המועצה הסמכה לאיזה מוסד לא־אוניברסיטאי להעניק תואר פרופסור. עוד אמר כי לדעתו:

אם לא נגביל את המערכת בהענקת תואר פרופסור ולא נבחין בין אוניברסיטאות לבין מוסדות להשכלה גבוהה שאינם אוניברסיטאות, אנו פורצים את המערכת, וכך כל מכללה תהפוך ברבות הימים לאוניברסיטה, ויהיו תביעות להשוואת תנאי העסקה, תביעות שקיימות כבר היום.¹¹³

מקביעות אלה שהביא פרופ' היימן לפני המועצה, השתמע שבתי הספר המקצועיים אינם זכאים להגדרה של תואר 'אוניברסיטה' ומכאן גם לא ליכולת להסמיך 'פרופסור'.

112 'המשך הדיון בסוגיית מינוי פרופסורים במוסדות מחוץ לשבע האוניברסיטאות', פרוטוקול ישיבה מס' (151) 21 של המועצה להשכלה גבוהה, 15.6.1983 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 15.6.1983), עמ' 3-4.

113 שם, עמ' 3-4.

לעניין החששות מהמינויים במוסדות האקדמיים־מקצועיים הצטרף גם יוסף דן, שטען שזו 'בעיה חמורה מכיוון שחלק מהם כבר מעניקים פרופסורה'. הוא הסביר כי בנוגע למכללות להכשרת מורים אין להעלות על הדעת אפשרות שביום מן הימים הן יעניקו פרופסורה; ואולם הוא גרס כי יש להבחין בין מוסדות שמעניקים תואר אקדמי מקצועי ובין מוסדות שמעניקים תואר אקדמי רגיל. להבנתו אין תחרות על מורים בין בית הספר בצלאל ובין האוניברסיטאות שכן מדובר במערכות לא חופפות. באוניברסיטאות המערכות חופפות ומתחרות זו בזו, ולכן אם לא מאשרים לאוניברסיטה להעניק תואר פרופסור, הרי זה כאילו סגרו אותה, ואין לה סיכוי להתקדם: 'זה המצב עם האוניברסיטה הפתוחה המתחרה עם האוניברסיטאות על אותם מורים. בפני האוניברסיטה הפתוחה הועמדה דרישה להקים סגל קבוע של מורים שיראו בה את ביתם'.¹¹⁴ ואולם בפועל באותה תקופה היו בישראל שני בתי ספר מקצועיים למוזיקה – אחד בתוך אוניברסיטת תל אביב והשני בירושלים כבית ספר גבוה, ועלתה הטענה כי לא ייתכן שבשניהם קיים אותו סוג של הוראה, מוזיקה או אומנות, ומהמוסד הלא־אוניברסיטאי תישלל האפשרות להצליח ולהעסיק מורים ברמה גבוהה. מי שביקש להקים חומה גבוהה בין האוניברסיטאות למוסדות האקדמיים האחרים היה פרופ' אלעזר כוכבא, ואולוג מאוניברסיטת תל אביב, שלימים היה ממייסדי המכללה האקדמית תל־אביב-יפו ונשיאה הראשון. כוכבא טען שהוא:

תומך בקבלת החלטה שמוסדות להשכלה גבוהה שאינם אוניברסיטאות לא יעניקו תואר פרופסור [...] אנשי סגל של מוסדות לא־אוניברסיטאיים שקיבלו פרופסורה יישארו בתואריהם, אך תארים אלה לא יוענקו עוד על ידי מוסדות אלה.¹¹⁵

כוכבא חשש גם כי אם יתמנו פרופסורים במכללות, יגרור הדבר תביעות להשוואת תנאי שכר. גם פרופ' בנימין אבי־יצחק מהטכניון הסביר כי יש לנסות ולמנוע מצב שבו רוב המוסדות יעניקו תואר פרופסור. בכל הנוגע לבצלאל ולאקדמיה למוסיקה בירושלים הוא סבר כי הם לא קיבלו אישור מפורש מהמועצה להשכלה גבוהה להענקת תואר פרופסור, 'ולכן כל הענקת תואר על ידם היא בניגוד לחוק. מבקש שמזכיר המועצה יפנה למוסדות אלה ויודיע להם שאין להם זכות להעניק תואר פרופסור'.¹¹⁶ לעמדה זו הצטרף פרופ' היימן שטען כי הוועדה שמונתה לבצלאל פעלה בשגגה כשמינתה פרופסורים. הכיוון היה שיש לשמור את התואר פרופסור לאוניברסיטאות, ובמוסדות הלא־אוניברסיטאיים ליצור מערכת קידום מקבילה. פתרון אחד היה באמצעות סינוף בתי הספר הגבוהים המקצועיים לאוניברסיטאות לשם קבלת התואר פרופסור.

חיים הררי דחה את מסקנותיו של פרופ' היימן וטען כי למרות ההיסטוריה העגומה בתחום זה, אם בודקים את רוב הנושאים הקשורים במועצה להשכלה גבוהה עולה כי עד

114 שם, עמ' 5.

115 שם.

116 שם, עמ' 6.

השנים האחרונות הייתה המציאות שונה מהחוק, פרט לענייני הכרה והסמכה. להבנתו, הדבר נבע מכך שבעבר לא הייתה למועצה זרוע ביצועית, אולם הדברים השתנו בשנים האחרונות, כלומר משנת 1974, כשהוקמה הוועדה לתכנון ולתקצוב. לדעתו, מבחינת החוק אין הבדל בין אוניברסיטה לבית ספר גבוה. טיטות החוק שציטט פרופ' היימן לא התקבלו בכנסת, אף שיש היגיון רב בכך שעם הזמן יהיה טעם להבחין בין אוניברסיטה לבית ספר גבוה. על יסוד זה קבע הררי כי על המועצה להחליט בין שלוש אפשרויות:

- (א) מוסדות להשכלה גבוהה שאינם אוניברסיטאות לא יעניקו תואר פרופסור;
- (ב) התואר פרופסור לא יהיה מוגן כך שהמכללות יוכלו להעניק תואר פרופסור על פי שיקול דעתן ללא מעורבות המועצה להשכלה גבוהה בתהליך;
- (ג) האישור למינוי פרופסורים באוניברסיטאות, בכלל זאת האוניברסיטה הפתוחה, יהיה בידי המועצה.

פרופ' הררי הציע שהמועצה היא שתחליט אם לאשר הענקת תואר פרופסור למוסדות לא-אוניברסיטאיים לפי סטנדרטים אוניברסיטאיים, ולשם כך תמנה ועדת מינויים עליונה שבסמכותה יהיה: (א) לקבוע קריטריונים למינוי פרופסורים במוסדות מוכרים; (ב) לאשר תקנונים למינוי פרופסורים במוסדות מוכרים; (ג) לאשר מינויים במוסדות מוכרים; (ד) להמליץ לפני המועצה על מתן זכות למוסד חדש למנות פרופסורים. כדי לפקח על תהליך זה נדרש להקים ועדת מינויים עליונה שבה יהיה רוב לאנשי האוניברסיטאות בכל ועדה מקצועית, וקריטריונים דומים לאלה המקובלים באוניברסיטאות. ועדת המינויים העליונה תהיה מורכבת מאנשי אוניברסיטאות בלבד.¹¹⁷

מול הגישה שדרשה חומה בצורה בין סוגי המוסדות האוניברסיטאיים ובין האוניברסיטה הפתוחה והמוסדות הלא-אוניברסיטאיים טען אריה דבורצקי כי אין סיבה שאיש ראוי לא ימונה לפרופסור לאמנות או למוזיקה, וכי הנקודה שיש להדגיש היא הקמת ועדת מינויים עליונה שבה יקפידו על הכללים. חיים הררי הציע שתי הצעות החלטה: הראשונה, שיושב ראש המועצה להשכלה גבוהה ימנה ועדת משנה, והיא תגיש למועצה הצעה לוועדת מינויים עליונה למינוי פרופסורים במוסדות להשכלה גבוהה לא-אוניברסיטאיים. ועדה זו לא תתייחס למוסדות להכשרת מורים ולא לאוניברסיטה הפתוחה. ההצעה השנייה הייתה שהמועצה תחזור ותדון בנפרד בשאלת מינוי פרופסורים באוניברסיטה הפתוחה.¹¹⁸

ב-18 בינואר 1984 המשיכה המועצה להשכלה גבוהה לדון במתן היתר לאוניברסיטה הפתוחה למנות פרופסורים. פרופ' יוסף דן, ראש ועדת המשנה לבדיקת הסוגיה של מינוי הפרופסורים, הציג את מסקנות הוועדה. לדעתו, מאחר שהאוניברסיטה הפתוחה נותנת תואר אקדמי ראשון, אזי היא אוניברסיטה לכל דבר, ומשניתנה לה ההסמכה לתת תארים אקדמיים, ברור כי עליה להקים לעצמה סגל אקדמי משלה. סגל זה היה בשנת 1983 מצומצם מאוד, בין עשרה לעשרים איש, והמוסד עתיד להזדקק לעשרים עד ארבעים אנשי סגל

117 שם, עמ' 4-5.

118 שם.

בכירים, ו'מאחר שהאוניברסיטה הפתוחה אינה מוסמכת למנות פרופסורים, עליה להסתפק בפרופסורים ואנשי סגל שנפלטו ממוסדות אחרים, ועל זה אי אפשר לבנות מוסד'.¹¹⁹ ולכן לדעתו על המועצה להשלים את ההכרה באוניברסיטה הפתוחה כאוניברסיטה ולהסמיך אותה למנות פרופסורים. עם זה הוועדה ממליצה לקבוע תנאי שלפיו לא יתאפשר למנות פרופסור מהאוניברסיטה הפתוחה אם חברי ועדה מטעם האוניברסיטאות האחרות יסברו שאין האיש ראוי; וכן, בשל היעדר קביעות, יש לתת לפרופסור חוזה למשך עשר שנים.

חיים הררי קבע כי האוניברסיטה הפתוחה היא מוסד שרמתו טובה מאוד, 'למעשה, בגלל רמתה הגבוהה מחטיאה אוניברסיטה הפתוחה חלק מהציבור המתקשה בלימוד עצמי ובעמידה בדרישות הגבוהות של האוניברסיטה'.¹²⁰ על יסוד מה שראה בו פעילות מבורכת, הוא גרס כי על המועצה לתת לאוניברסיטה את מרב התמיכה והעידוד, בכלל זאת הזכות למנות פרופסורים. הררי ביקר את המלצותיה של ועדת יוסף דן וטען כי הן אינן מבטיחות שלאנשי האוניברסיטה הפתוחה לא יהיה רוב בוועדות המינויים, ולכן הציע שבהחלטת המועצה יהיה סעיף הקובע שבתקנון המינויים של האוניברסיטה הפתוחה ייכתב מפורשות שבועדה המקצועית, בכל מקרה, יהיה רוב של פרופסורים מאוניברסיטאות אחרות, אף שבכל מקרה במהלך חמש השנים הבאות צפוי שיוגשו להליך לא יותר משישה אנשים. הררי הסביר כי הנהלת האוניברסיטה הפתוחה רואה בהחלטה זו 'כמעט מצב של הבעת אמון או אי אמון של המועצה להשכלה גבוהה במהותה של האוניברסיטה, ולדעתי כך עומדים הדברים'.¹²¹ על בסיס זה תמך הררי תמיכה מלאה בקבלת החלטה חיובית.

אל מול הגישה החיובית הביע פרופ' בן-דור ספק אם מהלך האישור יהיה לטובתה של ההשכלה הגבוהה: 'אנו מופקדים על תארים שהם כלי נשק שבעזרתו מווסתים את המערכת, ולכן קהילה מדעית אנו מקפידים על סטנדרטים'.¹²² הוא אמר כי אינו משוכנע לחלוטין שבאוניברסיטה הפתוחה מתקיימת קהילה מדעית כלל. הדגש על הקביעות רלוונטי לדעתו, שכן זה האמצעי לבנות קהילה כזאת: אי-אפשר לבנות קהילה על בסיס חוזים אישיים לתקופות קצובות לאיש סגל אקדמי בכיר. עוד טען כי נשיא האוניברסיטה הפתוחה הדגיש במכתבו כי האוניברסיטה אינה מקיימת מערכת מעבדות וכלים למחקר, ואין לה כוונה כזאת. האוניברסיטה מכוונת את חברי הסגל שלה להתקשר עם מתקנים באוניברסיטאות אחרות, ומכאן עולה שגם בעתיד לא תהיה בה קהילה מדעית. עוד הוסיף כי 'אני מכיר באוניברסיטה הפתוחה אנשים בכירים שנפלטו מאוניברסיטאות אחרות, ולא ייתכן שאלה יישבו בוועדות אקדמיות'.¹²³ לדעתו, האוניברסיטה הפתוחה מדגישה פחות

119 'המשך הדיון במינוי פרופסורים באוניברסיטה הפתוחה', פרוטוקול ישיבה מס' 24 (154) של המועצה להשכלה גבוהה, 18.1.1984, עמ' 5-13 (להלן: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 18.1.1984). הציטוט

מעמ' 6.

120 שם, עמ' 7.

121 שם.

122 שם.

123 שם, עמ' 8.

מחקרים ומצוינות אקדמית ויותר צדדים פדגוגיים ודידקטיים, גם אם אלה משולבים עם ידע מדעי ברמה גבוהה. מכאן שלדעתו ספק אם האוניברסיטה הפתוחה צריכה להעניק תואר פרופסור. עם זה יש להמשיך ולדון בשאלה ובין היתר לדרוש פירוט של הסגל הקבוע – מספרם, לפי מה נבחרו ולפי מה נקבעו דרגותיהם, מה תכנית הגיוס של אנשים בכירים לשנים הקרובות – ועל בסיס זה למצוא פתרון ביניים למסלול קידום בחמש שנים הקרובות. התנאי להחליט החלטה כבדה כל כך היה השתכנונותה של המועצה שהאוניברסיטה הפתוחה אכן מקיימת קהילה מדעית אותנטית, ואולם בשלב זה האוניברסיטה הפתוחה אינה עונה על דרך הביצוע הנהוגה באוניברסיטאות האחרות. עוד התנגדות ביטא פרופ' מיכאל אלבק באומרו כי:

תואר פרופסור אינו תואר כבוד שבא לקשט מוסדות. זהו תפקיד של מחקר אקדמי וקשרים עם הקהילה המדעית. לצורך מחקר אקדמי דרושים מעבדות, ספריות גדולות, תארים גבוהים לתלמידים, וסמינריונים למפגש בין מורים ותלמידים. האוניברסיטה הפתוחה הוא מוסד השולח חומר לימודים בדואר, ומשום כך אין מתקיימים בו מפגשים ודינאים אקדמיים או עבודות מעבדה.¹²⁴

עוד נימוק נגד ההיתר הציג מר רוברט. הוא הציע לבדוק את ההשלכות של הענקת פרופסורה מבחינת האוכלוסייה שאליה האוניברסיטה מגיעה. הוא הוסיף ואמר כי יש חשש שמהלך זה יפגע באוניברסיטה הפתוחה מאחר שתהיה דרישה גדולה למינויים רבים, דבר שעלול להרחיק אותה מיעדיה הראשוניים. ואולם הוא לא הרחיק בנושא זה. פרופ' פרוש חשש כי להחלטה זו עלולה להיות השלכה שלילית על האוניברסיטאות האחרות: בוועדות המקצועיות של האוניברסיטאות אחד הקריטריונים הוא היכולת להדריך תלמידי מחקר לתארים גבוהים, והסמכה של האוניברסיטה הפתוחה עלולה להשפיע על שיקולי האוניברסיטאות.

אל מול המתנגדים ניצב פרופ' אריה דבורצקי, שבראשית דבריו ביקש לדעת מי יקבע את הרכב הוועדות המקצועיות מחוץ לאוניברסיטה הפתוחה. לשמע התגובה כי נשיא האוניברסיטה הפתוחה הוא שיעשה זאת, קבע דבורצקי כי 'אמת המידה העיקרית להענקת תואר פרופסור היא הישגים מחקרניים ולא העובדה שהאיש מדריך תלמידים',¹²⁵ ולכן אין לסטות מכלל זה ולהציב מקומו את הכלל של הדרכת סטודנטים. הסכנה שהוא מצא בתקנון שהוצג בדיון הייתה שנשיא האוניברסיטה יכול למנות לוועדה המקצועית אנשים מ'בית הלל'. למרות זאת, קבע, אין מקום לחשש מהשלכות של צעד זה על האוניברסיטאות האחרות. דבורצקי גם קבע כי אינו חושש ממינויים פסולים באוניברסיטה הפתוחה, והוסיף כי באוניברסיטאות קורה שאדם מתמנה לפרופסורה וכבר נמצא בירידה מבחינת כושרו המדעי ואחרי קבלת התואר פרופסור אינו עומד בציפיות, אבל אז יעדיפו הסטודנטים

124 שם.

125 שם, עמ' 9.

כוחות צעירים להדרכה טובה יותר. שלא כעמדתם של חיים הררי ויוסף דן, סבר דבורצקי כי אין לכפות על האוניברסיטה הפתוחה הענקת קביעות לפרופסורים. הוא הציע לקבוע שהמועצה להשכלה גבוהה תמנה שניים-שלושה אנשים בוועדת המינויים, וכן שמועמדים לדרגת פרופסור יהיו רק כאלה שמשרתם העיקרית באוניברסיטה הפתוחה.

פרופ' בנימין אבי-יצחק מהטכניון טען כי האוניברסיטה הפתוחה לא הוקמה בגלל צורך באוניברסיטה נוספת בישראל, אלא כדי לשרת מטרה מיוחדת, ולכן יש לתמוך בה להמשיך בכיוון שהיא הולכת בו ולמנוע את הפיכתה לעוד אוניברסיטה רגילה. לדעתו לאנשים שמועמדים למינוי אקדמי יש מוטיבציה חזקה לעסוק במחקר, ומשום כך בתוך זמן קצר הם יזדקקו לתלמידי מחקר וימצאו כאלה, שכן אי-אפשר לקיים פרופסורים בלי תלמידי מחקר. לכן נראה לו שההסמכה לתת פרופסורה תביא לידי שינוי הדגם של האוניברסיטה הפתוחה, שכן הדגש יושם על תלמידי מחקר. לכן צריך למצוא אפיק אחר לקידום הסגל בלי לערב את עניין הפרופסורה. לדעתו כדאי לתת להם דרגות כמו 'עמית הוראה', 'חבר הוראה' או 'דוֹצֵנֶט'.¹²⁶ לעניין הוועדות המקצועיות הסביר אבי-יצחק כי בטכניון לא נדרש רוב חיצוני, אבל אם יש מתנגד אחד לא תוענק הדרגה האקדמית. על יסוד ניסיונו הוא מעדיף לראות באוניברסיטה הפתוחה מעט חברי ועדה מקצועית מבחוץ, שכן בדרך כלל המתנגדים לאישור העלאות הם מבפנים. להבנתו, אין זה מתפקידה של המועצה להשכלה גבוהה להכתיב למוסדות אקדמיים את המינויים לוועדות המקצועיות.

נקודה מעניינת בדיון העלה פרופ' וולטר אקרמן, שטען לקשר הדוק בין קביעות במוסד האקדמי ובין הבטחת החופש האקדמי. לדעתו, דווקא במקרה של האוניברסיטה הפתוחה – שחומרי הלימוד שהיא משתמשת בהם מופצים לרבבות סטודנטים ולכן משפיעים יותר מהרצאה באוניברסיטה – הסכנה של פגיעה בחופש האקדמי גדולה מזו שבמוסד אחר, בייחוד כשמדובר בנושאים בעלי היבטים רגישים. לכן 'יש להבטיח את החופש האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה ע"י קביעות'. עוד הוסיף אקרמן כי משימתה העיקרית של האוניברסיטה הפתוחה היא ההוראה, ובבריטניה נותנת האוניברסיטה הפתוחה גם תואר שני ושלישי. לכן דרוש תגמול לאיש שעיקר עבודתו פיתוח של תכניות לימודים ועזרי הוראה. אם איש סגל האוניברסיטה הפתוחה – שאין לו מעבדות ותלמידי מחקר וגם אינו חבר בקהילה האקדמית – מצליח בכל זאת לחקור ולפרסם ברמה גבוהה ועומד בביקורת של ועדה מקצועית, אזי 'איש זה ראוי לתואר פרופסור'.¹²⁷

בנימה מעשית משהו קבע פרופ' משה פריבס¹²⁸ כי 'מדינת ישראל תוכל לעכל עוד חמישה פרופסורים', אבל יש לשקול גם את טובת המוסד האקדמי; ומאחר שהוחלט

126 דוצנט – מרצה או מורה בבית ספר גבוה, בעל תואר אקדמי נמוך מדרגת פרופסור.

127 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 18.1.1984, עמ' 11.

128 משה פריבס (1914-1998), רופא שעלה לארץ בשנת 1951 ונמנה עם מקימי בית הספר לרפואה באוניברסיטה העברית, שם כיהן כסגן נשיא משנת 1968. פריבס נבחר לנשיא הראשון של אוניברסיטת בן-גוריון ב-1974, שם פעל בהצלחה להקמת בית ספר לרפואה חדשני גם לנוכח ביקורת ציבורית. העיתונאי נחום ברנע טען בינואר 1973 נגד הקמת פקולטה לרפואה בבאר שבע והסביר

על הקמתה של האוניברסיטה הפתוחה, היא צריכה לקבל את כל הזכויות הניתנות לאוניברסיטאות רגילות. לפני האוניברסיטה הפתוחה עומדים יעדים, ומתפקידה למשוך אליה סגל מעולה להוראה ולא רק בדרגה של מרצה בכיר. ואם אדם מצטיין כמורה ועובד באוניברסיטה הפתוחה, הוא ראוי לכל תואר שמורה ראוי לו באוניברסיטה רגילה. בכל הנוגע למחקר ניתן לערוך אותו גם באוניברסיטה שכנה, ואם ימצא איש שנוסף על הצטיינותו בהוראה יצטיין גם במחקר על פי הקריטריונים של הוועדה המקצועית, אזי איש כזה מעלה את רמתה ואת יוקרתה של האוניברסיטה הפתוחה, והוא ראוי לתואר 'פרופסור'. המשיך אחריו פרופ' מיכאל זנ"ד שטען כי ייתכן שבאוניברסיטה הפתוחה יתפתחו גם לימודים לתארים מתקדמים, ולכן לדעתו 'יש לחשוב גם על מסלול מקביל באוניברסיטה הפתוחה לאנשים שיקדישו זמנם בעיקר להוראה'.¹²⁹ גם השופט עציוני תמך בהצעה למנות פרופסורים באוניברסיטה מהטעם הפשוט ש'אם אמנם מדובר באנשים שראויים להיות פרופסורים מבחינת רמה וכישורים, אין למנוע זאת'.¹³⁰ בסופו של הדיון הגיש פרופ' הררי הצעת החלטה שבה נקבע כי האוניברסיטה הפתוחה תוכל להעניק תואר פרופסור בסייגים אלה:

(א) בכל ועדה מקצועית יהיה רוב לפרופסורים מאוניברסיטאות אחרות; (ב) ועדת המינויים העליונה תהיה בת 6 אנשים: 3 פרופסורים שלא מסגל האוניברסיטה, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, סגן נשיא האוניברסיטה הפתוחה וחבר סגל האוניברסיטה הפתוחה.¹³¹

11 הצביעו בעד ההצעה, ואולם חסר קול אחד כדי להגיע לרוב הנחוץ – 12 קולות – וההצעה נפלה.¹³²

* * *

התהליך הסתיים במארכ 1984, אז הודיע מזכיר המועצה להשכלה גבוהה דב קרן-יער במכתב לאוניברסיטה הפתוחה כי המועצה מאמצת דו"ח של ועדת משנה בראשותו של פרופ' יוסף דן ואת התקנון המפורט הכלול בו, ובהתאם לסעיף 23 בחוק המועצה להשכלה גבוהה מ-1958 מסמיכה את האוניברסיטה הפתוחה להעניק תואר פרופסור לאנשי הסגל שלה, בשני תנאים: הראשון, בכל מקרה יהיה בוועדה המקצועית ובוועדת המינויים העליונה

כי 'אין חולקים כמעט על ההערכה שתוך עשר שנים יהיה שליש מהרופאים בישראל – כ-5,000 איש – מיותר. חלק מהרופאים האלה ירדו לחוץ-לארץ, אחרים יעסקו בעבודות שהן אבטלה סמויה [...] מתבקשת לכן המסקנה שבת-הספר הקיימים לרפואה מיותרים, ואלה המבקשים להיפתח, לא כל שכן'. נחום ברנע, 'מצרך החודש: פקולטה לרפואה', דבר, 5.1.1973.

129 פרוטוקול ישיבת מל"ג, 18.1.1984, עמ' 12.

130 שם, עמ' 13.

131 שם.

132 לעניין 12 הקולות שנדרשו לאישור החלטה במועצה להשכלה גבוהה ראו: פרוטוקול ישיבת מל"ג, 15.6.1983, עמ' 9.

רוב של פרופסורים מאוניברסיטאות אחרות; והשני, בתקנון המינויים של האוניברסיטה הפתוחה ייקבע שבתהליך המינוי יינתן משקל מכריע להישגיו המחקריים של המועמד.¹³³

הריכוזיות האקדמית ממלכתית ופשרה

קביעתה של המועצה להשכלה גבוהה בנוגע למינויים הבכירים הייתה שלילה של כל ריבונות בתחום זה מהאוניברסיטה החדשה, כך שבשלביה הראשונים היא הייתה אמורה להתפתח על פי תכתיבים חיצוניים ובכפוף לאוניברסיטאות הרגילות. חוסר האמון המוחלט באוניברסיטה הפתוחה והרצון לפקח עליה באו לידי ביטוי בשליטה בהרכב של הוועדות המקצועיות וועדת המינויים שהייתה אמורה לאשר את צעדיהן של ועדות אלה. בקביעות אלה באה לידי ביטוי התפיסה כי האוניברסיטה הפתוחה חסרה יכולת תפקודית כ'אוניברסיטה', והתוצאה הייתה שהסגל האקדמי בה היה נתון למרות חיצונית מוחלטת. מבחינת המועצה להשכלה גבוהה היה בכך רצון לפקח פיקוח מלא על המוסד החדש שנמצא בשלבי התפתחות ראשונים מתוך שלילת האוטונומיה המוסדית שלו, ובו בזמן נדמה שהמועצה אפשרה להעניק רק למראית עין מידה מסוימת של לגיטימציה ל'פרופסורים הנדרשים לכתוב יפה'. אולם האם פיקוח זה שירת את נקודת המבט של החדשנות ואת הרצון המובנה בתכנית הפעולה היסודית של האוניברסיטה הפתוחה לשנות את מבנה ההשכלה הגבוהה בישראל?

ברבים מהדיונים המתקיימים בעולם במושגי יסוד בהתנהלות אוניברסיטאות כגון 'חופש אקדמי' ו'אוטונומיה מוסדית', עולה כי אלה ממוקדים בהתגוננות מפני התערבות הממשלה בהתנהלותן, שמתוארת כמאמץ לצמצם את חופש הבחירה שלהם וכניסיון לכפות עליהם התנהלות שהן אינן חפצות בה. בישראל לא כך היו פני הדברים. כשהוקמה למשל אוניברסיטת תל אביב, עמד הדרג הפוליטי בנחרצות לצד האוניברסיטה החדשה מול השליטה והפיקוח שביקשה המועצה להשכלה גבוהה להשליט באמצעות האוניברסיטה העברית בירושלים. הפוליטיקאים, באמצעות ועדת משה שרת בשנת 1960, הם אלה שסייעו לטפח ממשל עצמי במוסדות האקדמיים בהשוואה למנגנוני הפיקוח הנוקשים והריכוזיים של מוסדות ההשכלה שפעלו עד אז. מבחינתו של פרופ' יהושע פארוור, ההיסטוריון הנודע מהאוניברסיטה העברית, הייתה האוניברסיטה בתל אביב צריכה להתפתח למוסד אקדמי שתלמידיו לא יוכלו לכתוב עבודה סמינריונית שכן הספרייה בו תהייה מורכבת אך ורק מספרי לימוד בסיסיים, שאותם הוא כינה textbooks. כדי לסיים את התואר הראשון שלהם באוניברסיטה בתל אביב, היה לתפסתו על הסטודנטים לעלות לירושלים, ושם, בספרייה הלאומית, להכין את העבודות הסמינריוניות הנדרשות. החזון של האוניברסיטה העברית היה

133 דב קרן-יער, מזכיר המועצה להשכלה גבוהה, לפרופ' אברהם גינזבורג, נשיא האוניברסיטה הפתוחה, 26.3.1984, א-אופ, אישור מינויים לדרגת פרופסור.

של כמה אוניברסיטאות הפזורות בארץ ומצויות כולן בפיקוחה הישיר. גם שמן המתוכנן ביטא כפיפות זו: האוניברסיטה העברית – תל אביב; האוניברסיטה העברית – באר שבע וכן הלאה. ההתערבות הפוליטית של מרדכי נמיר, יהושע רבינוביץ, משה שרת ואבא אבן היא שמנעה את מימושו של חזון שמרני ואנטי-ממלכתי זה.¹³⁴ במקרה של האוניברסיטה הפתוחה נעלם הדרג הפוליטי מהוויכוח האקדמי, וביטא חוסר עניין בדרכו הייחודית של המוסד החדש.

ייתכן שבתקופת פרופ' גינזבורג ראתה הנהגת האוניברסיטה הפתוחה בשליטתה המוחלטת של 'קונסורציום האוניברסיטאות' בפעילותה מעין הגנה עליה וסיוע להתפתחותה, ולכן קיבלה התערבות וחסות זו ברצון מתוך אמונה שאלה יחזקו את הלגיטימציה השברירית של פעולתה, ולא חיפשה אחר תמיכה פוליטית אחרת. נדמה שבמקרה זה קבלת הוראותיה של המועצה להשכלה גבוהה נתפסה כאסטרטגיה של הכרה בחולשתה האקדמית של האוניברסיטה הפתוחה לקיים מאבק אפקטיבי על עצמאותה, שבאה לביטוי בוועדה האקדמית המייעצת שהייתה מורכבת ברובה מאנשי סגל מאוניברסיטאות רגילות. באוניברסיטה הפתוחה נוצר אפוא מצב שבו נציגי האוניברסיטאות הרגילות הן ששלטו למעשה – מבחינה ניהולית ואקדמית – בפעילותה בכל צומת חשוב של קבלת החלטות. קבלת המרות בעניין המינויים האקדמיים הבכירים נתפסה כהמשך של דפוס עקרוני ומכוון שקבע שמירה על סגל אקדמי מצומצם ביותר לצד מסגרת ניהול מרכזית שבה היה רוב לחברי סגל אקדמים מחוץ לאוניברסיטה הפתוחה, שלמעשה תפקדו כסנאט שאליו באו חברי הסגל של האוניברסיטה הפתוחה לקבל אישור מוקדם למהלכיהם הפנימיים.

בדיונים במועצה להשכלה גבוהה התגבשה סיעה של אלה ששללו את המהלך כולו וסברו שהאוניברסיטה הפתוחה אינה יותר ממכללה, ולא מוסד אקדמי, שכן היא איננה מקיימת מחקר שיטתי או מכשירה 'פרחי כהונה' אקדמים לתואר שני ושלישי. השוללים ראו באוניברסיטה הפתוחה מוסד מרוקן תוכן אקדמי מהותי, ואימצו את עקרונות הפעולה של דפוס אוניברסיטת המחקר של הומבולט מראשית המאה ה-19.¹³⁵ הם חיפשו אזורים של חוסר התאמה בין האוניברסיטה הרגילה לאוניברסיטה הפתוחה, וכשמצאו כאלה, ראו בהם עדות לכך שהאוניברסיטה הפתוחה מוציאה עצמה מהדפוס הנכון והראוי.

עוד מקור אפשרי להקשחה בהתנהלותן של האוניברסיטאות הרגילות היה האקדמיזציה של בתי המדרש להכשרת מורים. עד שלהי שנות השבעים היו מוסדות אלה מעין בתי ספר דו-שנתיים או תלת-שנתיים, שהלימודים בהם נתפסו כהכשרה מקצועית; ואולם האקדמיזציה שחלה בהם בעקבות דו"ח ועדת עציוני (1979) דרשה להפוך אותם למכללות

134 אורי כהן, 'אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב, 1953-1961', *עיונים בתקומת ישראל*, 12 (2002), עמ' 359-402.

135 על מאפייניה של תרבות אקדמית זו של אוניברסיטת המחקר הגרמנית ראו: Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890-1933*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1969.

אקדמיות.¹³⁶ בעקבות אקדמיזציה זו עלו שאלות בדבר מידת האוטונומיה האקדמית שיש לאפשר למכללות האזוריות ולמכללות לחינוך.¹³⁷ עמוס הופמן ודורון נידרלנד מתארים את הפער שהיה בין החזון החינוכי של המכללה לחינוך על שם דוד ילין ובין הדגם המנחה של המועצה להשכלה גבוהה, שבעקבותיו סתה המכללה מהנחיות המועצה בתחומים אחדים. הדבר בלט בעיקר בלימודי המסלולים לגיל הרך ולחינוך היסודי ובלמודי היסוד. הדגם המנחה של המועצה להשכלה גבוהה הדגיש את חשיבות הלימוד העיוני הדיסציפלינרי מצד אחד ואת התאוריה החינוכית והפדגוגיה מן הצד האחר; ואילו גישתה הייחודית של המכללה על שם דוד ילין גרסה כי יש להעשיר את המוכנות של 'המורה הכולל', הן מבחינה עיונית והן בתחום ההוראה המעשית. לימודי היסוד היה חשובים כל כך בעיצוב דמותו של המורה במכללה, עד שהם הצדיקו בעיני ההנהלה סטייה ניכרת מהדגם המנחה של המועצה להשכלה גבוהה. גישה עצמאית זו לתכנית הלימודים יצרה חיכוכים לא מעטים בין השניים. בהתכתבויות הנוגעות לתכניות הלימודים של החוגים במכללה ניכרים דברי ביקורת של המומחים מהאוניברסיטאות לצד תשובות הנגד של ראשי החוגים. הבוחנים מהאוניברסיטה העירו בנגוע לתכניות הלימודים במקרא, בלשון ובספרות עברית כי רבים ממורי החוגים הללו לא פרסמו מחקרים מדעיים, וכי אין להם השכלה אקדמית דרושה (תואר שלישי). לביקורת זו השיבו ראשי החוגים שמורי החוגים אינם מתיימרים לעסוק במחקר אקדמי, אלא בתחום ההוראה. המורים הוותיקים וראשי החוגים טענו שאין בהכרח מתאם בין מורה טוב, מנוסה ובעל גישה חינוכית, שגם משמש דוגמה אישית, ובין תואר אקדמי גבוה.¹³⁸

האוניברסיטה הפתוחה לעומת זה, לא השמיעה בתחילתה עמדה ביקורתית כזאת כלפי מנגנוני השליטה של המועצה להשכלה גבוהה והקונסורציום של האוניברסיטאות. האוניברסיטה החדשה קיבלה שליטה זו כמהלך שמסיף לה לגיטימציה ופותר למנהליה ולסגל האקדמי בה בעיות יסודיות. הנקודה המעוררת מחשבה היא שהמועצה ראתה

136 בראשית 1979 הקים שר החינוך זבולון המר את 'הוועדה הממלכתית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה' בראשותו של השופט משה עציוני (ועדת עציוני). הוועדה קבעה שיש 'לאפשר למורים חסרי תואר אקדמי להגיע להשכלה אקדמית מלאה' ו'לשאוף לאקדמיזציה של מסלולי השתלמות' למורים (משרד החינוך, דין וחשבון הוועדה הממלכתית לבדיקת מעמד המורה ומקצוע ההוראה [ועדת עציוני], ירושלים 1979, עמ' 30-31). דו"ח זה היה פריצת דרך בהגדרת מקצוע ההוראה כתחום שחייב לעמוד בדרישות אקדמיות, והיה אחד הכוחות שהניעו את האקדמיזציה של ההוראה. זמן קצר לאחר פרסומו, בשנת 1981, פרסמה גם המועצה להשכלה גבוהה את הדגם המנחה להכשרה האקדמית של מורים – המסמך המכונן שעל פיו קמו המכללות האקדמיות לחינוך המוכרות לנו כיום, 137 ניסן שיינין, התהליך האקדמי של הכשרת מורים בישראל: פרקים בתולדות המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, מאגנס, ירושלים 1996.

138 עמוס הופמן ודורון נידרלנד, 'האוטונומיה של המכללות האקדמיות לחינוך', בתוך: רמה קלויר ולאח קוזמינסקי (עורכות), הבניית זהות מקצועית: תהליכי הכשרה ופיתוח מקצועי של מורים בישראל, מכון מופ"ת, תל אביב 2012, עמ' 242-274; וכן עמוס הופמן ודורון נידרלנד, 'דמות המורה בראי הכשרת המורים 1970-2006: מבט היסטורי', דפים, 49 (2010), עמ' 43-86.

בפערים בין האוניברסיטאות הרגילות לאוניברסיטה הפתוחה לא חלק מתהליך צמיחה שיוביל לידי יצירתה של אוניברסיטה שלמה שתגיע להישגים בדרכים חדשות ומקוריות, אלא פער סגור וחתום שיתמיד לאורך הזמן.

כמה נימוקים אפשריים יכולים להסביר את תהליכי הריכוזיות והפיקוח הקפדניים מצד המועצה להשכלה גבוהה על האוניברסיטה הפתוחה שהביאו ליצירתה של fake university מבחינת האוטונומיה המוסדית ומספר ההסמכות לתארים אקדמיים, בייחוד כשמשווים את התהליכים בישראל לאלה שהתרחשו באוניברסיטה הפתוחה בבריטניה. ראשית, ניתן לטעון כי למועצה להשכלה גבוהה אין כל קשר לכישלון או להצלחה של האוניברסיטה הפתוחה, וכי אלה היו מנת חלקה של האוניברסיטה החדשה ומנהליה, והם אלה שכשלו בהכשרה של מסלול אקדמי אלטרנטיבי למען הקבוצות החלשות של מזרחים וערבים. שנית, ניתן לטעון כי כל מה שעשתה המועצה להשכלה גבוהה היה לשם שמירה על 'המצוינות האקדמית', וכי חברה פעלו במנותק מאינטרסים פוליטיים, אתניים או מעמדיים. להבנתם, הפחתת הפיקוח של המועצה על המוסדות החדשים שנועדו לסגור פערים אקדמיים וחברתיים בישראל עלולה הייתה לייצר 'מדרון חלקלק' שבו המוסדות האקדמיים שפעלו מחוץ לליבה המחקרית – האוניברסיטה הפתוחה והמכללות – יפגעו ברמת המחקר וההוראה של האוניברסיטאות הרגילות. שלישית, ניתן לטעון כי פעולותיה של המועצה להשכלה גבוהה נועדו לשמור על מעמדה האקדמי של ישראל בקרב משפחת העמים המערביים שהחברה הישראלית כיוונה את עצמה כלפיהם וביקשה להשתלב בהם, להוציא כמובן את בריטניה, שבאופן ייחודי הצליחה לשלב בין אוניברסיטאות רגילות מעולות לצד אוניברסיטה פתוחה מצוינת. רביעית, ניתן לטעון כי חלק מחברי המועצה ראו בהיתר לפעילותן של האוניברסיטה הפתוחה והמכללות מהלך שעלול לפגוע בהישרדותה של ישראל כמדינה שמתמודדת עם אויבים מסוכנים המקיפים אותה. המדע, המחקר וההוראה באוניברסיטאות הרגילות נתפסו כמכשיר חשוב ששומר על הישרדות האומה באמצעות פיתוח אמצעי לחימה ואמצעים נוספים להישרדות. מכאן שיש לדחות מוסדות חדשים שעלולים לאיים על 'הרמה האקדמית'. חמישית, ייתכן שהיו שחששו שאם יצטרפו עוד מכללות המיועדות בעיקר ללימודים לתואר ראשון, חלוקת התקצוב בין המוסדות האקדמיים תשתנה ותקציבן של האוניברסיטאות הרגילות יפחת. כך יועמדו בסכנה 'הרמה האקדמית', ההישרדות והיוקרה האקדמית. אבל שני משתנים משבשים טענה זו: האחד, משפחת רוטשילד הייתה מוכנה לממן את כלל המיזם בראשיתו ולאחר מכן חלקים גדולים ממנו, כך שחסות פילנתרופית זו צמצמה את השקעותיה של הממשלה; האחר, עלות המימון היחסית של סטודנט באוניברסיטה הפתוחה הייתה פחותה במידה ניכרת מזו של סטודנט באוניברסיטה רגילה. כך שניתן לקבוע כי האוניברסיטה הפתוחה מעולם לא איימה מבחינה כלכלית על פעילותן של האוניברסיטאות הרגילות, בייחוד כשלא כיוונה למחקר אקדמי שיטתי באמצעות מעבדות מחקר יקרות, כמו באוניברסיטאות.

בהמשך להסברים על 'מצוינות' ו'הישרדות', הסרת אחריות והחשש מפגיעה תקציבית אבקש להציג עוד הסבר אפשרי המציב אותם באור אחר, שעל פיו השליטה של המועצה להשכלה גבוהה בשיתוף נציגי האוניברסיטאות בוועדה האקדמית על האוניברסיטה

הפתוחה הייתה הנתיב העיקרי שבו הוצגו האינטרסים הפוליטיים והמעמדיים של המעמד הבינוני הפרופסיונלי-אקדמי. מוסדותיו והנהגתו האקדמית של מעמד בינוני זה, רובו ככולו אשכנזי, פעלו במרץ להסדיר פוליטיקה מעמדית שחתרה לבלום את הרעיון החדשני המגולם במוסד האוניברסיטה הפתוחה, שנועד לסגור פערים חברתיים בתקופה שקדמה למהפך ובעשור שאחריו ועד מהפכת המכללות.¹³⁹ מאז 1974, משהוקמה 'הוועדה לתכנון ולתקצוב' בהנהגתם של פרופ' נתן רוטנשטרייך ופרופ' חיים הררי,¹⁴⁰ היו המועצה להשכלה גבוהה וועדת המשנה שלה (הוועדה לתכנון ולתקצוב) למסגרת החזקה ביותר בעיצוב השדה האקדמי ומכאן למעצבות של אחד מקווי ההתפתחות החשובים ביותר של המודרניזציה בישראל. הממשלה העבירה את ניהול התקציב הממשלתי להשכלה גבוהה לגוף שהוא מעין הוועד הפועל של האוניברסיטאות, בייחוד כשקבעה כי בוועדה זו יהיה תמיד רוב קבוע לנציגיהן.¹⁴¹ מצב זה מתקיים מאז היווסדה של הוועדה ועד ימינו. כיום מונה הוועדה שבעה חברים: ארבעה פרופסורים מאוניברסיטאות המחקר, שני נציגי ציבור ואיש סגל בכיר מאחת המכללות המתוקצבות, ובאחריותה לחלק תקציב של 11-12 מיליארד ₪. את מרכזיותה והשפעתה של המועצה להשכלה גבוהה אפשר להבין בהסתמך על הדיון שפיתחה יעל תמיר בספרה 'למה לאומיות' (*Why Nationalism*) בנוגע לדמוקרטיה הליברלית שהתגבשה במדינות המערב אחרי מלחמת העולם השנייה.¹⁴² דמוקרטיה זו התבססה על קואליציה מיוחדת במינה שנשענה על שיתוף פעולה הדוק בין רבים מקרב המעמד הבינוני האקדמי המבוסס, האינטליגנציה העובדת, ובין שכבות רחבות של מעמד הפועלים המסורתי ושכבות חלשות אחרות בחברה. בישראל מדובר היה בשיתוף פעולה שהתקיים בשנות החמישים בין מפא"י בהנהגת דוד בן-גוריון ובין המזרחים סביב צמצום

139 מגמה זו באה לידי ביטוי בקבוצות הישראלים נציגי הציבור בחבר הנאמנים של האוניברסיטאות – מסגרות הניהול שהן למעשה הבעלים החוקיים של האוניברסיטאות – מאז 1948 ועד ימים אלה, 2019, שמבטאים התעלמות מוחלטת מייצוג כלשהו של מזרחים, של ערבים או שילוב של שניהם בהן. ישראל בלכמן התמקד במחקרו בייצוג החסר של מזרחים בסגל הבכיר באוניברסיטאות. לדעתי ייצוג זה של המזרחים מושפע רבות מהעובדה שהם אינם מיוצגים כלל במוסדות הניהול של האוניברסיטאות ואין להם קבוצת אינטרס היכולה לייצג אותם. ראו: ישראל בלכמן, 'דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל', **תיאוריה וביקורת**, 33 (2008), עמ' 191-197.

140 בישיבתה ב-22.10.1974 החליטה המועצה להשכלה גבוהה להסב את שם הוועדה מ'ועדת ההקצבות לאוניברסיטאות' – שהקביל ל-UGC (University Grants Committee) בבריטניה – ל'וועדה לתכנון ולתקצוב' (ות"ח). נקבע כי נוסף על היושב ראש תמנה ות"ח עוד חמישה או שישה חברי ועדה, שלושה או ארבעה מהם מהמוסדות להשכלה גבוהה ובעלי תפקידים אקדמיים, ושניים נציגי ציבור. שר החינוך יגאל אלון הצהיר כי ות"ח 'היא והיא בלבד קובעת את סכום ההקצבה לכל אחד מהמוסדות השונים'. ראו: שר החינוך והתרבות, יגאל אלון, לפרופ' רוטנשטרייך, 3.7.1973, בתוך: דין וחשבון שנתי – תשל"ד, המועצה להשכלה גבוהה, הועדה לתכנון ולתקצוב, עמ' 4.

141 באפריל 1974 נקבע ההרכב הראשון של הוות"ח: פרופ' נתן רוטנשטרייך (יושב ראש), פרופ' יצחק גילת, עודד מסר, פרופ' מיכאל סלע ופרופ' רחל שלון.

142 Yael Tamir, *Why Nationalism*, Princeton University Press, Princeton 2019

פערי השכר בין המעמד הבינוני לפרולטריון החלש של המהגרים המזרחיים. בספר משותף לאבי בראלי ולי אנו מצביעים על מאבק חריף בין מפא"י לקבוצות פוליטיות שכללו את הציונים הכלליים ומפ"ם ולצדם האיגודים המקצועיים הפרופסיונליים-אקדמיים שדרשו להגדיל את פערי השכר בין המעמד הבינוני לפרולטריון גם במחיר של אינפלציה גבוהה שתרחיב את הפערים המעמדיים.¹⁴³ ראשי מפא"י קראו לנציגי המעמד הבינוני האקדמי 'בוגדים' המסכנים את המדינה, ותקפו אותם בכל אמצעי פוליטי אפשרי. כתוצאה ממאבק מתמשך זה, בדצמבר 1954 הופיע נציב שירות המדינה דוד רוזוליו לפני ועדה ציבורית שדנה בסוגיית פערי השכר במגזר הציבורי וקבע כי 'הפער בין הדרגה הנמוכה ביותר והגבוהה ביותר [בישראל] הוא הקטן ביותר בכל העולם באופן יחסי', הן בדרגות המנהליות, הן במקצועיות.¹⁴⁴ ביטוי נוסף לשחיקת פערי השכר בין אקדמאים לפקידים זוטרים ופועלים פשוטים בשירות הציבורי והממשלתי נמצא בדבריו של נציג בית החולים הדסה לחברי הוועדה, שבשנת 1955 הדגיש במיוחד את הפערים התרבותיים והכלכליים שראוי שיתקיימו, לדעתו, בין קבוצות עובדים:

מנקה של רצפה לומדת מלאכתה במשך שעות בעוד שרופא לומד 7 שנים. יש לקחת בחשבון את זמן הלימוד. אצל רופא יש לקחת בחשבון שאחרי שהוא גומר לימודיו צריך עוד לעבור ניסיון בעבודה. כן יש לקחת בחשבון שיפוט עצמאי. הן בסולם אחיד והן בסולם מקצועי יש להתחשב בהשכלה מוקדמת, בניסיון ובשיפוט עצמאי. פרופסור ורטהיימר [מבכירי הרופאים בהדסה] מקבל רק 54 אחוז יותר מאחות מעשית ורק 10 אחוז יותר מלבורנט. זה אבסורדי. מנקת רצפה מקבלת רק 71 אחוז פחות מרופא בית [...] יש צורך להגדיל את הפער בין הדרגה הנמוכה ביותר והגבוהה ביותר.¹⁴⁵

מדינת הרווחה שהתגבשה בישראל בשנותיה הראשונות כוננה בתנאים קשים ביותר של יחסי ותיקים וחדשים, בין אלה שבשכונות מבוססות לתושבים שחיו במעברות דלות, בשכונות עוני ובעיירות פיתוח.¹⁴⁶ למרות זאת מדיניות צמצום פערי השכר סייעה רבות ליצירת שותפות אינטרסים בין שתי קבוצות – אשכנזים ומזרחים – סביב מפא"י.¹⁴⁷ מפלגה

143 Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle Class Rebellion: Socio-Political Conflict Over Wage Gaps in the Early Years of Israeli Statehood*, Brill Academic Press, Leiden, Netherlands and Boston, MA 2017

144 דוד רוזוליו, מנהל נציבות המדינה, פרוטוקול הוועדה הציבורית לתפקוד ודירוג, 27.12.1954. מכון לבון לחקר תנועת העבודה, ארכיון העבודה; IV-250-36-1-2328; מועצת פועלי ירושלים, 1955-1954.

145 ד"ר מן ממשלחת בית החולים הדסה, פרוטוקול הוועדה הציבורית לתפקוד ודירוג, 5.4.1955.

146 שושנה מרום, 'מאפייני מדיניות הרווחה בישראל בשנות החמישים והשישים והתהוות שכבות המצוקה המזרחיות', *תאוריה וביקורת*, 36 (2010), עמ' 11-136.

147 לטענתם של הכלכלנים אבא לרנר וחיים בן-שחר בעשור הראשון למדינה, ולמעשה בשלטון בן-גוריון עד 1963, נקטה הממשלה מדיניות של התערבות ישירה בשוק העבודה כדי למנוע עליית שכר, למרות התהליך 'הטבעי' שבו גדל בתקופה זו הביקוש לעבודה מיומנת ואקדמית – רופאים,

זו, שחרטה על דגלה את הסיסמה 'מעמד לעם', הבינה שאין היא יכולה להצטמצם לתחומי מעמדות הביניים המבוססים, אלא עליה לאפשר רווחה יחסית וביטחון כלכלי גם למעמד הפועלים המזרחי וגם לבני מעמדות הביניים הנמוכים דוגמת הערבים, שעד אירועי 'יום האדמה' בתקופת כהונתו של יצחק רבין כראש הממשלה בשנת 1976 נתנו למפא"י, ואחר כך למפלגת העבודה, מנדטים אחדים. יש חוקרים שטוענים כי מהלכים אלה נעשו למראית עין והיו בגדר תכסיסים לגיוס המונים. הם מדגישים את 'האקדח' שהוצמד לראשם של המזרחים וחייב אותם לתמוך במפא"י, שאם לא כן ייפגעו באמצעות הקטנת מכסות המים במושבים וכן בהיבטים של תעסוקה, חינוך או הטיפול הרפואי שניתן בקופת החולים הכללית של ההסתדרות. ואולם גם בהינתן כל אלה ניתן לקבוע כי מפא"י, לפחות עד המיתון שיזמו אשכול וספיר בשנים 1965-1967, יצרה יציבות פוליטית חוצת מעמדות. בשיאה, בנובמבר 1959, בבחירות לכנסת וחודשים ספורים אחרי המאורעות האלימים של ואדי סאליב, ניכרה תמיכה ניכרת של הציבור המזרחי במפא"י שהוביל אותה להישגים מרשימים ביותר.¹⁴⁸

הבסיס הפוליטי לברית זו היה סולידריות לאומית, שאפשרה לנציגים של שכבות בעלות רקע חברתי ואידאולוגי שונה לפעול יחד במסגרת אחת. מסגרת זו ראתה בקהילה הלאומית את הבסיס להגנה לא רק על החירות האישית, אלא גם על התשתית הכלכלית של מדינת הרווחה, שגם מפלגות שמרניות דוגמת תנועת החרות אימצו. נמצא כי בעשור וחצי הראשונים של ישראל פעלה ההגמוניה של מפא"י ליצירת קונצנזוס המכוון להקטנה של הפערים החברתיים והקיטוב המעמדי, ואכן הסולידריות לא הייתה מופשטת. היא עוגנה בתנאי החיים וברגשות האנושיים, שנתפסו שותפים במאמצים לבניית חברה שבוודאי לא הייתה אידאלית או אוטופית, אבל אפשרה לבני מעמדות שונים להרגיש בבית במדינתם. מפא"י בראשית המדינה לא ראתה במזרחים 'מצוקות באוטופיה', בלשונם של דן הורוביץ ומשה ליסק, או גורם שהביא לידי ריסוקו של החלום הציוני. להפך. היא אימצה פרקטיקה לאומית ששילבה סולידריות מעמדית ויצרה שיתוף פעולה בין קואליציה חוצת גבולות מעמדיים סביב הפרקטיקה הפוליטית והחברתית של מדינת הרווחה. קואליציה חוצת מעמדות זו בישראל נפרמה בהדרגה. בתקופת המיתון (1965-1967) צמח ההיקף של האבטלה, העוני והרעב לממדים גדולים במיוחד בשכבות המזרחיות

מהנדסים ומשפטנים. ביקוש זה גרר תביעות לעליית השכר, בייחוד לנוכח הביקוש הממשלתי המוגבר ובמאמץ לקיים משק במצב של תעסוקה מלאה. המנגנון העיקרי שבעזרתו פיקחה הממשלה על השכר היה הסדר תוספת היוקר שהצמיד את תוספת היוקר לרמת המחירים. פיקוח אינטנסיבי על תוספת היוקר אמור היה לצמצם את קצב עליית המחירים והשכר. העלאה ניכרת של השכר חלה רק לאחר התפטרותו של בן-גוריון מתפקיד ראש הממשלה ביוני 1963. ואכן, בשנים 1964-1965, בהנהגתם של לוי אשכול ופנחס ספיר, עלה השכר בשיעור ממוצע של כ-30 אחוז. להרחבה ראו: אבא לרנר וחיים בן-שחר, **כלכלה יעילה ויישומה בישראל**, עמיקם, תל אביב תש"ל.

148 אופיר אבן, 'האם מחאת ואדי סאליב הייתה נקודת תפנית מבחינת דפוסי ההצבעה של מזרחים בישראל?', הרצאה בכנס AIS, מס' 35, המכללה האקדמית כנרת, 25.7.2019.

החלשות, אבל מנגד נמצא שהאוניברסיטה העברית בהנהגתו של נשיאה, אליהו אילת, נתנה לפקידיה הבכירים, כחלק מהסכמי הפרישה, דירות פאר נוסף על התשלום המחויב בהסכמים.¹⁴⁹ לצד זאת קרא שר האוצר פנחס ספיר לראשי אוניברסיטת תל אביב להגדיל ללא חשש את הגירעונות בתקציבה מעבר לתקנות שהממשלה שהוא היה חבר בה קבעה, שכן הממשלה תדאג לשלם אותם.¹⁵⁰ תמיר מסבירה כי היחלשות הסולידריות הלאומית מקורה בשגשוג שיצרה הגלובליזציה בייחוד בשכבות מעמד הביניים האקדמי, בד בבד עם התבססותה של ביורוקרטיה חסרת פנים ומנוכרת. אורחיה של מדינה זו או אחרת יכלו להמשיך ולבחור בממשלות כרצונם, אבל ההכרעות נשמטו למעשה מידיהם של הנציגים הנבחרים והונחתו באמצעות צווים ביורוקרטיים או כוחות השוק הבין-לאומיים, שלאורחי המדינה אין השפעה ושליטה עליהם. לטענתה, המעמד הבינוני האקדמי, מה שהיא מכנה 'האינטליגנציה הליברלית', לא נפגע מהתפתחויות אלה: להפך, נפתחו לפניו אופקים רחבים באקדמיה, שנעשתה בין-לאומית יותר ויותר וחבריה יכולים להצטרף בקלות יחסית לתאגידים חוצי גבולות ולארגונים על-מדינתיים. מי שנפגעו היו עובדי התעשייה, שאיבדו את מקום עבודתם; וכן האיגודים המקצועיים, שהסכמים קולקטיביים כבר לא היו רלוונטיים בשבילם, ואת מקומם תפסו החוזים האישיים ויכולתם של המעסיקים להעביר בקלות יחסית מפעלי תעשייה ממקום אחד לאחר ברחבי העולם בנצלם כוח אדם זול. תהליך זה היה הדרגתי, אבל הביא לידי נתק עמוק של חלקים נרחבים מהמעמד הבינוני האקדמי מהמצוקות האמתיות של השכבות החלשות, החשות שהחברה שסביבן מפנה להן עורף.

הממלכתיות בשלטון תנועת העבודה לא התייצבה כמנחה רעיונית שתבעה שיתוף וריסון עצמי. במקום זה היא פעלה כמדינת סעד לנזקקים, שמבטיחה מינימום הולך וגדל. בד בבד הביאה הממלכתיות בעשור שקדם למהפך של 1977 לידי המשך התרחבותה המהירה של הקבוצה האקדמית-פרופסיונלית האשכנזית ברובה המכריע, ולתביעות שכר וסטטוס הולכות וגוברות דווקא בקרב המעמד הבינוני הגבוה המבוסס, בכללם רופאים ומהנדסים. אחד האידאולוגים החשובים של תנועת העבודה, פרופ' נתן רוטנשטרייך, תקף בחריפות מהולה בתיעוב לא מוסתר את המעמד הבינוני האשכנזי האקדמי: 'לפעמים הטיעון שלהם גרוע מעצם תביעתם. אי ההתחשבות בַּקָּלל התבססה עד כדי כך, שכדי להבין את פירוש המילה מַצְפֵּן הם זקוקים למילון. ותנועת העבודה לא עמדה נגד מגמות

149 אורי כהן, **אוניברסיטת-אם: האוניברסיטה העברית בירושלים, 1948-1967**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019.

150 הנ"ל, **אקדמיה בתל-אביב: צמיחתה של אוניברסיטה**, מאגנס, ירושלים 2014, עמ' 333. וכך אמר לימים פרופ' יהושע יורטנר, פרופסור לכימיה שכיהן גם כנשיא האקדמיה הישראלית למדעים: 'זכורה לי ישיבה אצל פנחס ספיר (שר האוצר דאז), בשנת 1966, שבה צעק עלינו שאנחנו לא יוצרים מספיק גירעונות, שאנחנו לא בונים מספיק מהר את האוניברסיטה'. ראו: יהושע יורטנר, 'אוניברסיטאות המחקר במדינת ישראל', בתוך: אליה ליבוביץ ונילי כהן (עורכים), **האוניברסיטה בשנת 2010: כנס בחסות רקטור אוניברסיטת תל-אביב, כפר בלום, 11 עד 14 באוקטובר 1999**, רמות, תל אביב 1999, עמ' 52-53.

אלו.¹⁵¹ כלומר מדובר היה בהחלפה של ערכי הסולידריות והערבות ההדדית באגוצנטריות מעמדית בהנהגת המעמד הבינוני האשכנזי, שרכיבים עיקריים בהגדרת זהותו האתנית היו באוניברסיטאות.

מיזם האוניברסיטה הפתוחה, שהחל בשנת 1974, היה אמור להיות חלק משיקום תחושת ה'ביחד' בין המעמד הבינוני האקדמי האשכנזי ובין הפרולטריון המזרחי וניצניו של המעמד הבינוני המזרחי של שנות השבעים;¹⁵² רכיב בתוך אמנה חברתית שתיצור מחדש את הקואליציה חוצת המעמדות שהלכה ונפרמה. אבל בפועל התרחש תהליך הפוך. מכון ויצמן למדע סירב לקחת אחריות על האוניברסיטה הפתוחה למרות תחנוניו של פרופ' שניאור ליפסון לפני חבריו וטענתו שבכך ימנעו ועזו עמוק בחברה הישראלית.¹⁵³ אוניברסיטת תל אביב בהנהגתו של נשיאה פרופ' חיים בן-שחר ביקשה להפוך את האוניברסיטה הפתוחה לבית ספר ללימודי התפוצות, ובכך לבטל את המטרה החברתית שלשמה נועדה.¹⁵⁴ למטרה זו גויסו שר החינוך אהרן ידלין ושר האוצר יהושע רבינוביץ.¹⁵⁵ האוניברסיטה העברית בהנהגתו של הרקטור פרופ' גדעון שפסקי הודיעה לוועדה לתכנון ולתקצוב שהוביל פרופ' נתן רוטנשטריך, כי לא תקבל בוגרים בעלי תואר ראשון של האוניברסיטה הפתוחה ללא קשר לרמת המצוינות האקדמית שלהם אם לא תהיה להם תעודת בגרות. עוד קבע שפסקי, הרקטור של המוסד האקדמי הדומיננטי בישראל, כי 'טעוני הטיפוח' –

151 נתן רוטנשטריך, 'המשבר בדרכה הרעיונית של תנועת העבודה (דברים מתוך שיחה)', מיגזון – לשאלות חברה ומדינה, 2, 14 (1977), עמ' 19.

152 כהן, 'השכלה גבוהה לישראל השנייה'.

153 ראו ישיבה מספר 7/71 של מועצת הדיקאנים במכון ויצמן למדע, 12.4.1971. במכתב מקדים לישיבה זו שטח פרופ' ליפסון את טיעוניו למתן חסות מטעם מכון ויצמן לאוניברסיטה הפתוחה וקבע כי זו תסייע 'למצוא צוות אקדמי מעולה, מתוך המכון ומחוצה לו, שיהווה את הגרעין של האוניברסיטה הפתוחה [...] אני מאמין שהמכון יכול להתגבר על הקשיים ולהצליח לא פחות, ואולי יותר, מכל מוסד אחר בארץ, ולכן טוב לה לאוניברסיטה הפתוחה להיות צמודה למכון ויצמן'. ליפסון גם האמין שהשילוב בין האוניברסיטה הפתוחה למכון ישרת את האינטרסים שלו מבחינת מעמדו בציבור, בממשלת ישראל, בעולם היהודי, בחוגי האקדמיה וגם בחוגי אוהדים בעלי אמצעים. 'לפיכך', סיכם, 'אני מציע שהמכון יפנה לשר החינוך ויביע את נכונותו לבחון מקרוב את האפשרות שהאוניברסיטה הפתוחה תוקם ותנוהל על ידי המכון'.

154 'האוניברסיטה [הפתוחה] צריכה לקום כאגף במעמד של בית ספר במסגרת אחת האוניברסיטאות בארץ. אם תהיה במסגרת אוניברסיטת ת"א, הכיוון יהיה להפכה למרכז ללימודי חוץ של האוניברסיטה אשר יוכל להקדיש משאבים ניכרים לחינוך יהודי לתפוצות ומשימות לאומיות וחברתיות נוספות', ראו: 'אוניברסיטה פתוחה – תרשומת', 20.6.1976, ארכיון אוניברסיטת תל אביב, 900.183/46, לשכת הנשיא.

155 'הבעתי [כך רשם פרופ' חיים בן-שחר] נכונות לנסות ולבדוק באוניברסיטת ת"א אפשרות של קליטת התכנית, תוך תיאום מלא עם המנהל החדש – פרופ' גינצבורג. השר [אהרן ידלין] ציין שההצעה ביסודה נראית לו, וזו הדרך לצאת מהסיבוך. הוא ישקול עם המנכ"ל שמואלי את ההצעה, ויגיבו בעוד מספר שבועות', ראו: 'תרשומת מפגישה עם שר החינוך ב-15.7.76 – אוניברסיטה פתוחה', שם.

שם קוד למזרחים – אינם מסוגלים להתמודד עם המשמעת העצמית הנדרשת בלימודי האוניברסיטה הפתוחה.¹⁵⁶ יחס דומה של זלזול והתנשאות כלפי מטרותיה החברתיות של האוניברסיטה הפתוחה נמצא בדיוניה של המועצה להשכלה גבוהה בהנהגתו של פרופ' חיים הררי, יושב ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב, שנטלה חלק פעיל בכישלון האקדמי של האוניברסיטה הפתוחה. המאמץ העיקרי היה שמירה על האינטרסים של האוניברסיטאות הרגילות שלא ייפגעו ועל המבנה האתני שנוצק בהן. בכך אכן הייתה הצלחה גדולה.

156 פרופ' גדעון שפסקי, רקטור האוניברסיטה העברית, לנתן רוטנשטרייך, יו"ר הוועדה לתכנון ותקצוב, 13.7.1976. ארכיון האוניברסיטה העברית, 1956, אוניברסיטה פתוחה.